

Fonts per a l'estudi del Solsonès medieval i proposta interpretativa del Solsonès sota domini emiral a través de la toponímia

JORDI AGUELO I MAS

Introducció

L'any 2013, en el marc de la 36a Borsa d'estudi Ramon d'Alòs-Moner, vaig desenvolupar el projecte "Fonts bibliogràfiques per a l'estudi de la història i l'arqueologia medieval al Solsonès. Aportacions i mancances al coneixement"¹. Fruit d'aquest projecte neix aquest treball on s'exposen de forma sintètica les fonts bibliogràfiques i arqueològiques que disposem per articular un discurs sobre l'edat mitjana al Solsonès, així com les aportacions i mancances de la recerca desenvolupada fins avui.

S'evidencia la manca d'una proposta que intenti explicar allò que succeïa al Solsonès sota domini emiral. Aquesta etapa ha estat menystinguda, sovint, tant per l'arqueologia com per la historiografia. Per això, hem trobat necessari oferir una proposta interpretativa per a aquesta etapa des de l'òptica de la toponímia.

¹ La Borsa d'estudi Ramon d'Alòs-Moner és atorgada anualment per l'Institut d'Estudis Catalans en el marc dels Premis Sant Jordi. El dia 18 de març de 2013, el Ple de l'Institut d'Estudis Catalans, a proposta d'una ponència integrada per Mariàngela Vilallonga Vives, Pere Lluís Font i, Josep Guitart i Duran, acordà per unanimitat atorgar l'esmentada borsa d'estudi, corresponent a l'any 2013, a qui signa aquestes línies, pel projecte "Fonts bibliogràfiques per a l'estudi de la història i l'arqueologia medieval al Solsonès. Aportacions i mancances al coneixement". Ramon Martí i Castelló fou designat com a tutor d'aquest projecte.

L'actual comarca del Solsonès no respon a un únic territori medieval i les terres que avui l'integren van pertànyer a diferents comtats, bisbats i *territoria*². El Solsonès, tradicionalment, s'ha caracteritzat per les seves males comunicacions; al segle XVIII Costa i Bafarull ja ho assenyalava a l'afirmar que per la manca de carreteres Solsona “queda privada de mayor comercio y de otras utilidades” (Costa i Bafarull 1959: 11), fet que es palesa fins a dates força recents, i que pot explicar, en certa manera, la manca d'interès historiogràfic i arqueològic que ha generat per a l'estudi de l'època medieval malgrat disposar d'un ric patrimoni documental, arquitectònic i arqueològic.

Fonts historiogràfiques i arqueològiques per a l'estudi del Solsonès medieval

Fonts historiogràfiques per a l'estudi del Solsonès medieval

La comarca del Solsonès és qualificada com “la gran desconeguda per molts i ignorada per alguns” (Camps 2011: 121). Segurament a aquest desconeixement hi hagi contribuït la manca d'estudis monogràfics publicats fins arribar al segle XX, o el fet de la dispersió de força documentació tan documental com arqueològica. En aquest sentit, només cal recordar que la primera història centrada monogràficament en Solsona, tot i ser redactada a finals del segle XVIII³, no es publicà fins l'any 1959;

també cal assenyalar una dispersió documental. Les notícies de l'existència de documentació fora dels arxius sovinteja a la bibliografia consultada. Aquest és el cas del Llibre del Priorat de Sant Llorenç⁴ que no fou dipositat a l'Arxiu Episcopal de Solsona fins l'any 1957⁵, o el dels documents procedents de la casa Jalmar o els de la casa Pallarès.

La recerca historiogràfica al Solsonès s'inicia a finals del segle XVIII amb l'obra de Domingo Costa i Bafarull *Memorias de la Ciudad de Solsona y su Iglesia* tot i que cal assenyalar que les principals obres d'aquest autor, com succeí també amb aquest llibre, romanen només manuscrites⁶. Aquestes memòries sobre Solsona es redactaren entre 1783 i 1799 i, malgrat que aquestes romanguessin inèdites fins arribar al segle XX, la recerca realitzada per Costa i Bafarull serà la base historiogràfica de la qual partiran els diferents estudiosos del segle XIX.

Les referències historiogràfiques publicades al Solsonès anteriors al segle XX s'han de cercar en obres generals tot i que el seu marc d'estudi ultrapassa clarament l'àmbit de la comarca, com pot ser el cas de la *Cataluña ilustrada* de Esteban de Corbera⁷, del *Jardín de María: plantado en el Principado de Catalunya* de Narcís Camós⁸, de *Marca Hispanica* de Pere de la Marca⁹, de la *Crisis de Cataluña* de Marcillo¹⁰, dels *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu de la Penya¹¹, de l'*España Sagrada* d'Enrique Flórez, Manuel Risco

2 Si bé la major part de la comarca de Solsonès es trobà sota domini del bisbat d'Urgell i del comtat homònim, hi ha alguna excepció com és el cas de les terres que avui s'integren dins el municipi de la Molsosa i bona part de les de Pinós, on precisament la serra de Pinós fou un dels límits meridionals del comtat urgellenc. Pel que fa als territoris, només cal recordar el cas del *territorium* més conegut de la comarca, el de la Vall de Lord, per constatar que si bé la major part es troba al Solsonès, una part d'aquest es troba a l'actual comarca del Berguedà.

3 *Memorias de la Ciudad de Solsona y su Iglesia* de Domingo Costa i Bafarull va ser redactada entre 1783 i 1799.

4 Aquest és el cartulari del monestir de Sant Llorenç de Morunys conservat a l'Arxiu Episcopal de Solsona i redactat al segle XVI, recollint un total de 27 documents, un d'ells “transcrit molt fragmentàriament i no s'acabà de copiar”, motiu pel qual Manuel Riu no l'incloué en el moment de publicar el diplomatarí d'aquest monestir de la Vall de Lord. Els documents inclosos són còpies notariales autenticades i en la seva major part efectuades l'any 1536 pel notari de Barcelona Tomàs Veciana, havent donat fe de les còpies, també, els notaris Nicolau Sarra i Joan Benet Rovira (DSL: 187-188).

5 Aquest llibre fins el 1956 era en mans de mossèn Jacint Comellas.

6 Les recerques de Costa i Bafarull romangueren inèdites en vida del seu autor, a excepció de la *Novena, y Goigs del gloriós Sant Blasi, bisbe, y màrtir, Patró del Lloch de Castellnou de Seana, Bisbat de Solsona, que per exercitar a la virtut, y promoure la devoció à est Sant* publicada en 1790.

7 Esteban de Corbera, finat el 1635, fou autor de la *Cataluña il·lustrada*, publicada el 1678 a Nàpols.

8 Narcís Camós, frare dominic, nascut a Girona en 1621 i finat al convent de Santa Caterina de Barcelona el 1664, publicà aquesta obra en 1657.

9 *Marca hispànica sive limes hispanicus, hoc est, geographica&historicadescriptioCataloniae, Ruscinonis, & circumjacentium populorum*, obra de Pere de la Marca publicada a París en 1688.

10 *Crisis de Cataluña hecha por las naciones estrangeras*, obra de Manuel P. Marcillo publicada en 1692 a Barcelona per Imp. Mathevat

11 *Anales de Cataluña y epilogo breve los progressos y famosos hechos de la nacion catalana: de sus Santos, reliquias, conventos y singulares grandezas, y de los mäs señalados y eminentes varones que en santidad, armas y letras han florecido desde la primera poblacion de España año del mundo 1788 antes del nacimiento de Christo 2174 y del diluvio 143 hasta el presente de 1709*, és obra de Narcís Feliu de la Penya i Farell, editada en 1709 per Joseph Llopis.

Joan Serra i Vilaró i el metge Baixas de visita a unes restes arqueològiques. Anys 50. ACS, Fons Ajuntament de Solsona

i altres¹², totes elles fonts historiogràfiques emprades per Costa i Bafarull, o en el *Viaje literario a las Iglesias de España* de Jaime Villanueva, el qual tingué com a font principal, precisament, l'obra d'aquest darrer.

La figura de mossèn Joan Serra Vilaró és clau per entendre el desenvolupament del coneixement historiogràfic de la comarca del Solsonès en el segle XX amb els seus estudis sobre Olius (1908)¹³, el senyoriu de la família vescomtal Miró (1909a), Solsona (1909b i 1953), i sobre el castell de Riner (1960-1961). Aquestes recerques han tingut continuïtat amb els estudis realitzats per mossèn Antoni Bach als municipis de Navès (Bach 1982, 1985, 1988a, 1988b i 2003) i d'Olius (Bach 1990) entre d'altres treballs; també en els estudis d'àmbit comarcal realitzats per Antoni Llorens (1981, 1986 i 1987) i la recerca his-

toriogràfica desenvolupada per Manuel Riu a la Vall de Lord (Riu 1950, 1961, 1985, 1987a, 2006-2007), en especial referència a Sant Llorenç de Morunys (Riu 1982, 1983, 1986a, 1994-1995, 1996-1997, 2009), en estudis supracomaricals centrats en el bisbat d'Urgell (Riu 1978, 1999, 2000), en estudis sobre la canònica de Santa Maria de Solsona (Riu 1979) i en algun treball sobre Canalda (Riu 2004).

A aquests autors cal afegir les aportacions realitzades pels redactors dels diferents estudis publicats a l'obra *Els castells catalans* editada per l'editorial Dalmau i a la *Catalunya Romànica* de l'Enciclopèdia Catalana, així com els treballs realitzats per Ramon Planes sobre Solsona (Planes 1985 i 1986) i sobre diferents mercaders de la comarca (Planes 2002 i 2009), i els elaborats per Jaume Oliver en relació a l'actual

12 *España sagrada. Theatro, geográfico-histórico de la Iglesia de España. Origen, divisiones, y terminos de TODAS SUS Provincias. Antigüedad, Traslaciones, y estado antiguo y Presente de suspensión Sillas, en Todos los Dominios de España, y Portugal. Con Varias-dissertaciones críticas, párrafo ilustrar La Historia Eclesiástica de España.* Aquesta és una obra d'història eclesiàstica que es començà a publicar en 1747. Concebuda per Enrique Flórez, a la seva mort en 1773, la responsabilitat de continuar l'obra fou de Manuel Risco, concretament a partir dels volums XXVIII-XXIX, volums que Flórez ja havia preparat, fins el volum XLII. Mort Risco en 1801, l'obra *España sagrada* es continuà publicant sota la responsabilitat, successivament d'Antolín Merino, P. La Canal, Pedro Sainz de Baranda, Vicente de la Fuente, Carlos Ramón Fort, Eduardo Josué i Ángel Custodio Vega, fins arribar al volum LVI. Aquesta obra és de constant referència en el treball de Costa i Bafarull, tot i que no serà fins els volum XLVI i XLVII, posteriors al moment de redacció de l'obra de Costa i Bafarull, que es tractarà de les esglésies de Lleida, i per tant del Solsonès.

13 Les dades cronològiques i els acrònims estan relacionats al final de l'article en els apartats de bibliografia i fonts editades.

municipi d'Odèn (Oliver 2003), d'Esther Miralles i Josep Porredon sobre Montpol i Terrassola (Miralles, Porredon 2006), o d'Andreu Galera sobre els castells de Lladurs (Galera 2004) i Riner (2011), entre molts altres autors. En aquest apartat hem volgut oferir una visió indicativa però, en cap cas, exhaustiva atès que no és l'objecte central d'aquest treball i requeriria una extensió molt considerable.

L'edició de diferents fonts documentals amb referències al Solsonès també ha facilitat aquesta recerca historiogràfica. Cebrià Baraut i Ramon Ordeig varen editar les actes de consagració de les esglésies de la comarca (ACEBU i DEC), Antoni Llorens i Antoni Bach la documentació de la canònica de Santa Maria de Solsona (ACS i DADS), Cebrià Baraut la documentació del bisbat d'Urgell (ACU), Manuel Riu els documents de l'Arxiu Nacional de Madrid referits a monestirs i canòniques del bisbat d'Urgell (DANMCBU), així com els diplomataris de Sant Llorenç de Morunys (DLSM) i de la Vall de Lord (DLV), entre altres fonts documentals medievals editades per diferents autors (DMMQ, DSCE, DSMG, DSST, ECCU, FDSS, FGADU i PACMDC).

Fonts arqueològiques per a l'estudi del Solsonès medieval

La recerca arqueològica al Solsonès té un origen més tardà que la historiogràfica, atès que s'inicia amb les recerques de mossèn Joan Serra i Vilaró, realitzades ja al segle XX, entre el 1915 i el 1925, i centrades en jaciments prehistòrics, ibèrics i romans¹⁴. També cal assenyalar l'excavació d'algun sepulcre prehistòric al Solsonès realitzada per Pere Bosch Gimpera (1915-1920). La recerca en arqueologia medieval durant la primera meitat del segle XX, com en el conjunt

de Catalunya i la Península Ibèrica és inexistent, tot i que té els seus antecedents en l'anomenada "arqueologia sagrada" dedicada als monuments i elements de l'església que estudiaren el mossèn Josep Gudiol o mossèn Pere Pujol, per exemple.

En l'àmbit de la prehistòria i l'antiguitat, després dels treballs de Serra Vilaró i de Bosch Gimpera, la recerca arqueològica tingué un llarg parèntesi fins que es reprengué de la mà de Miquel Cura a mitjans dels anys setanta del segle XX¹⁵. A partir dels anys vuitanta, la recerca arqueològica al Solsonès en l'àmbit de la prehistòria fou constant gràcies als treballs de Josep Castany i Lluís Guerrero i, a partir del 2004, del Grup de Prehistòria del Solsonès¹⁶. A finals dels anys noranta, les intervencions arqueològiques han estat freqüents gràcies a la tasca investigadora realitzada des de la secció d'arqueologia del Centre d'Estudis Lacetans¹⁷, dirigida per Ramon Cardona, que realitzà les primeres intervencions urbanes a Solsona. En l'actual segle la ciutat de Solsona ha disposat d'un arqueòleg municipal, Pere Cascante, cosa que ha permès realitzar un seguiment de diferents obres i documentar arqueològicament diferents estructures d'origen medieval a Solsona.

La recerca arqueològica medieval al Solsonès és inexistent al llarg de la primera meitat del segle XX. Malgrat això, hi ha diferents notícies que aporten informació d'interès per a l'arqueologia medieval, recollides en diferents fonts des del segle XII fins als nostres dies. Entre les notícies a tenir presents per a l'arqueologia, en trobem una de finals del segle XII, quan Santa Maria de Solsona tingué diferents litigis, afectant un d'ells al propi cementiri de la canònica que s'estenia en un radi de quaranta passos al voltant

14 Els llibres d'interpretació i recopilació de Joan Serra Vilaró, com *El vas campaniforme a Catalunya i les coves sepulcrales eneolítiques* (1923) i *La civilització megalítica a Catalunya. Contribució al seu estudi* (1927), ambdós publicats a Solsona pel Musaeum Archaeologicum Diocesanum, són una bona mostra de la recerca realitzada en l'àmbit de la prehistòria per mossèn Serra Vilaró, com també ho són les diferents memòries d'excavacions publicades, referents a jaciments ibèrics i romans del Solsonès o a tocar d'aquesta comarca com Castellvell, Anseresa, Sant Miquel de Sorba, Sotaterra i del taller d'Abella (Serra Vilaró 1920, 1921, 1922, 1924 i 1925).

15 L'activitat arqueològica de Miquel Cura al Solsonès i altres comarques de la Catalunya Central el portà a publicar "Consideraciones sobre los enterramientos en cistas neolíticas y su evolución posterior en Cataluña", publicat al *XIII Congreso Nacional de Arqueología*, realitzat a Saragossa en 1975; "El sepulcre megalític de Can Cuca (Su, Solsonès) i consideracions sobre el megalitisme a l'interior de Catalunya", publicat en 1982 a la revista *Fonaments*; i amb Roser Vilardell "El fenomen megalític a les comarques interiors de Catalunya" publicat en 1982 al núm. 102-104 de la revista *Ausa*.

16 Josep Castany i Lluís Guerrero, publicaren ja en 1986 *El megalitisme al Solsonès: darreres investigacions arqueològiques i antropològiques* (Castany, Guerrero 1986) i l'any 2004, com a continuadors de la recerca realitzada per aquests investigadors des dels anys vuitanta, i impulsat per aquests i els seus col·laboradors, va néixer el Grup de Prehistòria del Solsonès (GPS), el qual, junt amb el Centre de Natura d'Odèn, des de l'any 2006 organitza els col·loquis d'Arqueologia d'Odèn sobre la prehistòria del Prepirineu lleidatà.

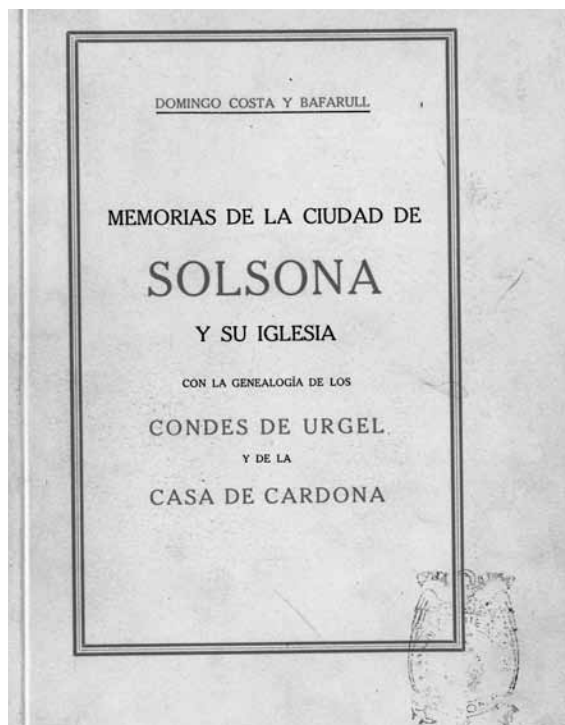
17 El Centre d'Estudis Lacetans, creat l'any 1995, a més d'editar amb l'Arxiu Comarcal del Solsonès, des de l'any 2001, la revista *Oppidum*, té una secció d'arqueologia, creada l'any 1996 i centrada en la recerca arqueològica dels jaciments ibèrics i romans de la comarca en el marc del projecte "Estratègies d'ocupació del territori i la seva evolució a la comarca del Solsonès durant la protohistòria i l'antiguitat".

de l'església, i en el seu recinte els solsonins havien començat a exhumar cadàvers a l'obrir trinxeres per als fonaments de les cases que hi construïen amb el beneplàcit o, si més no, la tolerància del bisbe d'Urgell. El 7 de maig de l'any 1180, el Papa Alexandre III, es dirigí al bisbe d'Urgell, ordenant-li que, en el termini de quaranta dies de la recepció de la carta pontifícia, fes enderrocar totes les cases edificades i que no consentís la construcció de nous edificis en espai sagrat (Riu 1979: 241-242). Per tant, a l'espai de sagrera, abans de l'any 1180 s'hi havien construït diferents cases que degueren interrompre llur existència en aquell moment.

El mateix cementiri és objecte d'una altra notícia, en aquest cas del segle XVIII, quan Costa i Bafarull ens diu que, "para mayor comodidad se trasladó el cementerio y se apartó de la Iglesia en el año 1789, con lo que se facilitó el paseo de entera circulación de la Ciudad" (Costa i Bafarull 1959: 8).

Costa i Bafarull també aporta informació sobre la comunitat jueva. Assenyala que l'actual carrer de Sant Pau, denominació que ja tenia al segle XVIII, havia estat conegut anteriorment com el carrer dels Jueus i, per tant, indica la localització física d'aquesta comunitat a la Solsona medieval. També dóna una notícia, tot i que cal recollir-la amb prudència, referent a la localització de la necròpolis jueva de Solsona. Costa i Bafarull afirma que a la seva època es deia que el cementiri era prop de la capella de Sant Gervasi, extramurs i que aquesta església fou reedificada l'any 1796. En el moment de la reedificació, Costa i Bafarull diu que "en excavaciones que para este efecto se hicieron, se hallaron varios cráneos, huesos, etc. de cadáveres humanos" (Costa i Bafarull 1959: 11). Per tant ens assenyala que abans del 1796 hi havia un cementiri en aquest indret, el qual ja no es devia trobar en ús en aquell moment si bé les

restes antropològiques aparegueren fent les obres de reedificació de l'església, però ens queda el dubte sobre l'assignació cultural de l'esmentada necròpolis que Costa i Bafarull atribueix a la comunitat jueva. També assenyala que els jueus "sin duda, tendrían su sinagoga" (Costa i Bafarull 1959: 11), però no indica cap possible emplaçament de la mateixa, ni cap evidència de la seva l'existència.

Portada del llibre de Domingo Costa i Bafarull. Exemplar núm. 20 d'una edició privada de 20 exemplars [1949]. ACS. Fons Ajuntament de Solsona

A part d'aquestes notícies, en relació a l'època medieval, la recerca arqueològica al Solsonès s'inicia a la segona meitat del segle XX, a inicis dels anys seixanta, en un moment molt primerenc si tenim presents els orígens d'aquesta disciplina tant a Catalunya com a la Península Ibèrica. Els primers treballs correspondran a Alberto del Castillo¹⁸ i Manuel Riu¹⁹, considerats els pioners de la recerca

18 Alberto del Castillo, a mitjans del segle XX, després d'haver-se dedicat a l'arqueologia prehistòrica i a la clàssica, començà a interessar-se per l'arqueologia medieval, aplicant-hi les metodologies científiques pensades per a l'estudi de la prehistòria des del 1958. L'excavació i l'estudi del taller de ceràmica de Casampons, als afores de Berga, ha estat qualificada com l'inici de l'arqueologia medieval tal i com la coneixem actualment.

19 Manuel Riu (1929-2011), deixeble d'Alberto del Castillo i de Jaume Vicens Vives, fou una de les figures més rellevants del medievalisme català i espanyol de la segona meitat del segle XX, havent defensat en 1961, a la Universitat de Barcelona, la seva tesi *Las comunidades religiosas del antiguo obispado de Urgel (s. VIII-XVI)*. A partir de la seva tesi desenvolupà els seus treballs sobre l'adopcionisme, o sobre la reforma i l'expansió de canòniques com la de Santa Maria de Solsona, a més dels centrats en diferents monestirs com el de Sant Llorenç de Morunys, a la Vall de Lord. A més estudià l'hàbitat alt medieval, l'agricultura, la ramaderia i la transhumància medievals, així com els camins i els ponts en l'ordenació i estructuració del territori. En l'àmbit de l'arqueologia medieval, cal destacar especialment la figura del Dr. Riu, on amb tota justícia cal atribuir-li el fet d'haver estat el principal pioner a la Península Ibèrica en els estudis referents a aquesta disciplina, iniciant les seves recerques a mitjans del segle XX, i esdevenint un referent per a diverses generacions d'arqueòlegs medievalistes.

arqueològica medieval a Catalunya i a Espanya. Aquests, ben aviat, s'interessaran pel Solsonès i, més concretament, per la Vall de Lord, especialment pels monestirs de Sant Llorenç de Morunys (Riu 1971) i Sant Pere de Graudescales (Padilla 1980b) i les àrees més immediates a aquests (Riu 1971-1972, 1972, 1986b, 1992-1993, i 1995). Malgrat això, la recerca en arqueologia medieval en aquests indrets no tingué la continuïtat que hom hagués pogut preveure amb un inici tan primerenc, tot i documentar-se alguna intervenció posterior. A la resta de la comarca, l'inici de l'arqueologia medieval no serà fins els anys vuitanta del segle XX per la part meridional, així com pel municipi de Navès, a la part inferior de la Vall de Lord, amb alguna intervenció duta a terme per l'Institut d'Estudis Ilerdencs, com és el cas de la torre o castell d'Ardèvol (González, Markalain 1991; González, Markalain, Viladrich 1992) o el del Camp dels Gira-sols (Canela, Xandri 1984; Xandri, Juan, Canela s/d), així com d'altres intervencions dutes a terme per altres arqueòlegs com és el cas de l'església de Tentellatge (García, Casanova 1994).

Als anys noranta del segle XX, l'àrea de Solsona-Olius veurà l'inici de l'arqueologia urbana a Solsona, amb les intervencions de Ramon Cardona (1998) i, posteriorment, de Pere Cascante (Cascante 2005, 2007, 2010 i 2011; AaDd 2012), centrades en diferents zones del nucli històric de Solsona que han documentat estratigrafies d'època medieval i moderna²⁰. El cas de la Ribera Salada es limita a alguna petita intervenció arqueològica preventiva, com les realitzades a Castellar de la Ribera i Ceuró a la part més meridional, o com la realitzada a Isanta (AaDd 2012), així com a algun estrat medieval documentat en el marc de projectes de recerca de prehistòria²¹.

Finalment cal assenyalar que la recerca, tant historiogràfica com arqueològica, al llarg del segle XX i aquests primers anys del segle XXI, tradicionalment ha gaudit del suport de dos museus de la comarca. Mossèn Serra Vilaró en el cas de l'actual Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, anteriorment Museu Arqueològic Diocesà i Manuel Riu en el cas del Museu del Patronat de la Vall de Lord, són claus per al desenvolupament d'aquesta recerca duta a

terme a la comarca. Aquests museus han preservat la major part de col·leccions, tant arqueològiques com no, de la comarca, i han exercit una important tasca en la gestió i la preservació del patrimoni cultural del Solsonès.

Aportacions i mancances

En el marc del projecte esmentat a l'inici d'aquest escrit, *Fonts bibliogràfiques per a l'estudi de la història i l'arqueologia medieval al Solsonès. Aportacions i mancances al coneixement*, s'ha realitzat una recopilació de les aportacions realitzades per a la historiografia esmentada als segles XX i XXI, centrades en el període corresponent a l'edat mitjana (segles VI–XV), amb la finalitat d'establir l'estat de la qüestió, així com assenyalar les possibilitats investigadores que el Solsonès ofereix al medievalisme i el nivell d'estudis, de forma desigual segons si parlem de la Ribera Salada, la Vall de Lord, Solsona-Olius, o de la part meridional de la comarca.

En les conclusions d'aquest estudi el primer que cal destacar és la gran riquesa que aquesta comarca ofereix a nivell de fonts documentals escrites editades referides a les terres del Solsonès, les quals obren un gran ventall de possibilitats per al seu estudi, així com la gran riquesa de patrimoni arqueològic existent, tot i que majoritàriament encara per a estudiar, fet que sovint comporta un seguit de problemes a l'hora de poder-lo contextualitzar en el seu marc històric. Precisament per aquestes dificultats s'ha entès que calia recórrer a complementar les dades amb l'ajut de les aportacions realitzades des del camp de l'onomàstica i la toponímia.

El segon que cal assenyalar és l'aportació al coneixement historiogràfic i arqueològic realitzat per Joan Serra Vilaró arreu del Solsonès, Manuel Riu especialment en referència a la Vall de Lord, i la tasca investigadora realitzada per diferents grups a la comarca com en el cas del Centre d'Estudis Lacetans (CEL) i el Grup de Prehistòria del Solsonès (GPS). Aquests grups, tot i no centrar-se en l'estudi del període medieval, han aportat dades força significatives per al seu coneixement, les quals han estat difoses des de la revista *Oppidum* i els *Col·loquis d'arqueologia*

20 L'Institut d'Estudis Ilerdencs també ha intervingut dins el nucli de Solsona, al Col·legi dels Escolapis, documentant una estratigrafia posterior al període medieval.

21 La intervenció al jaciment prehistòric de les Portes, a Lladurs, ha documentat algun estrat de cronologia medieval.

d'Odèn, així com a d'altres publicacions, sense oblidar els treballs de diferents historiadors que ja hem esmentat.

Sobre la recerca arqueològica desenvolupada a la ciutat de Solsona, aquesta és força tardana; cal dir que a la Ribera Salada, a excepció d'aquella que s'ha centrat en la prehistòria, la recerca arqueològica és pràcticament inexistent. En el cas de la Vall de Lord, en canvi, s'inicia la recerca en l'àmbit de l'arqueologia medieval en un moment molt primerenc, a mitjans del segle XX, gràcies a la tasca desenvolupada pel Dr. Riu, tot i que sóc de l'opinió que hi manca un projecte de recerca sistemàtica com els desenvolupats pel CEL i el GPS per l'antiguitat i la prehistòria respectivament, cosa que ha comportat que la tasca desenvolupada pel Dr. Riu no hagi tingut continuïtat a la comarca, ni tan sols a la Vall de Lord.

En el cas del Solsonès meridional, la recerca en arqueologia medieval es documenta des dels anys vuitanta del segle XX però, aquesta sempre s'ha realitzat en el marc d'intervencions d'urgència o preventives sense el desenvolupament d'un projecte que tingués

per finalitat l'estudi d'aquestes terres, projecte que en cap moment sembla haver existit, referit a l'edat mitjana, a cap part de la comarca del Solsonès.

En aquest context cal fer un seguit de reflexions, la primera d'elles referides a les necròpolis, especialment a aquelles que corresponen a tombes fetes amb caixes de lloses de secció quadrangular, molt presents a la comarca del Solsonès, ja que la datació d'aquestes pot portar força problemes interpretatius si els criteris són exclusivament tipològics, atès que aquestes datacions poden ballar del segle VI-VII al XII, tal i com s'ha pogut constatar recentment en el cas de la tomba d'Isanta on la datació realitzada a partir de la tipologia li assignava una cronologia del segle XII, mentre que la datació per C-14 li assignava un context cronològic del segle VI-VII (Aguelo 2013 i en premsa). La datació donada per la tipologia permetia relacionar aquesta tomba amb un espai de sagrera de l'església de Sant Agustí d'Isanta, mentre que la datació d'aquesta tomba al segle VI-VII feia replantejar la interpretació en no haver-se institucionalitzat encara aquests espais de sagrera en aquest context

Sant Agustí d'Isanta (Lladurs). Foto J. Torner

històric i pel fet que no tenim cap evidència que en aquest context existís aquesta església. Tot això porta a plantejar quin és el grau de fiabilitat de la datació d'aquestes necròpolis i de la seva interpretació quan les seves datacions es fonamenten en criteris exclusivament tipològics.

La segona reflexió que cal fer és sobre la manca de recerca realitzada en l'àmbit de l'antiguitat tardana i sobre el període en què el Solsonès es trobà sota domini emiral. Cal plantejar projectes de recerca que articulin un discurs interpretatiu per aquests moments ja que les dades de què disposem per a l'antiguitat tardana del Solsonès són molt limitades. El període emiral és directament ignorat per la major part de la historiografia, sembla com un buit, dóna la impressió que aquest període històric no hagués existit quan, en canvi, hi ha arguments per plantejar la presència d'àrabs i berbers al Solsonès als segles VIII-IX tal i com s'exposarà més endavant i, fins i tot, de proposar l'existència i identificació de districtes territorials el nom dels quals poden derivar en algun cas d'ètims àrabs com pot ser el cas de Navès tal i com suggerí Pere Balaña (1991).

En relació al període de la baixa edat mitjana, un repàs a la bibliografia que es troba al final d'aquest escrit permet constatar que ha despertat un major interès historiogràfic amb diferents treballs sobre la canònica de Solsona, el monestir de Sant Llorenç de Morunys, diferents castells, les poblacions de Solsona i Sant Llorenç de Morunys, la comunitat jueva de Solsona, famílies de mercaders i llurs activitats, entre d'altres qüestions.

Finalment, cal concloure que el Solsonès és una comarca que ofereix unes grans possibilitats d'estudi del medievalisme a partir de les fonts escrites, de les arqueològiques i onomàstiques, i que cal desenvolupar una tasca de recerca sistemàtica que permeti aprofundir i avançar en el coneixement de la comarca del Solsonès a l'edat mitjana.

Proposta interpretativa del Solsonès sota domini emiral a través de la toponímia

La visió tradicional i el menysteniment del domini emiral

El Solsonès, les seves actuals terres, són unes grans desconegudes en relació al període que es trobaren sota domini emiral. Del temps en què el Solsonès es trobà sota la influència de l'emirat omeia de Còrdova fins ara, tant la historiografia com l'arqueologia, no han aportat gaires dades per tal de conèixer i entendre allò que succeïa al Solsonès. La bibliografia historiogràfica referida a aquesta actual comarca, com a d'altres àrees extremes de la Marca Superior andalusina, sovint ha menystingut la incidència que va tenir la conquesta musulmana i la seva conseqüent ocupació. Domingo Costa i Bafarull es limita a constatar la invasió de la península, entre el 711 i el 714, fent una descripció apocalíptica per l'àrea de Solsona, amb un paisatge devastat, enrunat i bàsicament despoblat, tot i no aportar cap mena de documentació per a argumentar-ho (Costa i Bafarull 1959: 32-35). Antoni Llorens, en la que encara avui és l'obra de referència de la historiografia de Solsona i el Solsonès suavitzà la imatge donada per Costa i Bafarull quan hi dedica el cinquè capítol del primer volum a "l'ocupació sarraïna" (Llorens 1986: 101-108) però, del Solsonès només en parla en poc més de dos paràgrafs en tot el capítol i es limita a constatar que hi van ser "des dels volts del 716 fins el 789²², que comprenen dues generacions", i diu que "no és d'estranyar que en aquesta comarca no hi hagi quedat rastre d'aquella dominació", i que els sarraïns no deixaren "ni vestigis arqueològics, ni toponímics" (Llorens 1986: 106). Aquesta afirmació és totalment gratuïta, ja que mai s'ha plantejat un projecte de recerca arqueològica per a trobar moros i sarraïns, i l'absència de topònims que fan referència a l'etapa emiral no és tan evident com pretén Llorens. De fet, fins i tot sembla agosarat restringir la presència de

22 La raó de Llorens per donar com a data final del domini sarraï del Solsonès l'any 789 és perquè dóna per suposat que després que Girona passés a mans dels francs el 785, a aquesta la seguiren Cerdanya i Urgell i, "al dir Urgell ha d'entendre's tota la seva diòcesi, ço que es realitza probablement l'any 789, establint-se la nova frontera cristiana que passa per Madrona i Solsona i inclou tot el Solsonès del Nord i Sud-est" (Llorens 1986: 107).

moros i sarraïns al període del 716 al 789 quan tot i existir documentació del bisbat d'Urgell referent a moments ben primerencs del segle IX, el Solsonès no és documentat fins que ens trobem en el pas del segle IX al X.

Els hispano-visigots sota domini emiral

Crec que és evident que després de la conquesta musulmana hi continuà havent-hi població hispano-visigòtica al Solsonès, en ocasions desplaçada i en d'altres ocasions a les seves propietats. Així, per exemple, a la Roca de Canalda es documenten les Coves dels Moros, també conegudes com Castell dels Moros, les quals sabem que foren ocupades, segurament per aquells que fugien. De ser així, aquests es trobarien amb la població de tipus bascoide del *locum* de *kanavita* durant els segles VIII i IX, circumstància i moment que propiciaria la desaparició de la llengua que havia generat topònims com els de *kanavita*, *Ysanta*, etc. Bernabé Cabañero parla del “castillotroglodític de Canalda” a l'hora de referir-se a aquestes coves de la Roca de Canalda, i Bonnassie ens diu, a la frontera vista des del costat cristià, que protegir-se és el primer imperatiu, i per això tots els refugis són bons i, en primer lloc, les coves, les quals també són cercades per les primeres esglésies²³ (Bonnassie 1979: 106-107). Bernabé Cabañero destaca les bones condicions per a la defensa d'aquest conjunt de coves en assenyalar que “se ubica en un cortado de gran visibilidad y está separado por unos veinte metros, distancia ésta que los defensores debían salvar con una escalera de mano” (Cabañero 199: 228). Aquestes coves eren prou espaioses i disposaven d'accés a l'aigua, cosa que contribuïa al seu ús com a lloc de defensa.

D'altra banda, la confirmació de famílies hispano-visigòtiques en les seves propietats, sota domini islàmic, queda reflectida en un fragment del viatger i geògraf del segle X, Ibn-Hàwqal, al Kitabsûrat al-ard,

on deia que “A Al-Andalus hi ha moltes propietats agrícoles amb milers de persones que no viuen de manera urbana. Són hispano-visigots que segueixen la religió cristiana. De vegades es rebel·len, i alguns d'ells es refugien en castells” (Text d' Ibn-Hàwqal citat a Epalza 1991: 62). Aquest text, sovint aplicat a les regions muntanyenques andaluses, segons Míkel de Epalza no pot ser entès de forma tan restringida i cal aplicar-lo a tot Al-Andalus, i fent referència als dos primers segles i mig de la història islamo-cristiana de tota la Península (Epalza 1991: 62). Pere Balañà també es refereix a aquestes comunitats quan parla de “cristians més o menys arabitzats en els seus hàbits de comportament externs”, és a dir, els mossàrabs, i assenyala que “residien majorment en àrees rurals i muntanyenques” perquè defugien de residir en les ciutats, on l'islam es trobava més institucionalitzat (Balañà 1997b: 21). Aquest podria ser el cas de la *villa Liziniano* prop de Navès i d'origen romà o, el de la *villa cui vocabulum fuit villa Agilane* a la Vall de Lord Superior i que sembla d'origen got.

La presència de moros i sarraïns al Solsonès

Només a partir dels anys noranta del segle XX, i des de l'arabisme, s'ha començat a articular un discurs que pot explicar què succeïa al segle VIII al Solsonès. De fet la primera aproximació al Solsonès sota domini islàmic es publicà l'any 1991 (Balañà 1991) ja que l'absència de ciutats o de fortificacions rellevants al Solsonès, combinat amb el tòpic historiogràfic que presenta als invasors musulmans atrinxerats darrera les muralles de les ciutats o fortificacions de certa rellevància, fa que sovint s'hagi arribat a negar la pròpia presència musulmana.

La continuïtat de poblament hispano-visigòtic que hem esmentat més amunt no entra en contradicció amb la creació de nous assentaments realitzats pels conqueridors musulmans, com succeeix en el cas dels *qila'* o dels *palatia* periurbans i viaris -o

23 En relació a l'existència de coves habilitades com a esglésies, en el cas del Solsonès cal indicar l'existència del topònim “les Esglesietes” (Navès) enmig d'uns penya-segats a migdia de la Planella de Sòbol i a tramuntana de la Rasa de Vilamala, tot a ponent de la Mola de Lord.

territorials- estudiats per Ramon Martí i el Grup de Recerca Ocorde que encapçala aquest investigador²⁴. Els possibles *palatia* periurbans existents al Solsonès, només es podrien localitzar a la part meridional d'aquesta, relacionats amb Cardona o amb Calaf. La resta de *palatia* hauran de ser considerats com a *palatia* viaris o territorials. Fent un repàs de la toponímia actual del Solsonès, hi trobem diferents indicis de la presència d'aquests palaus emirals a la comarca, on es documenten topònims com Palou o Palà, als quals cal afegir algun Falou i Palet.

A l'actual municipi de Lladurs, hi localitzem un Palou, el qual dona nom a una casa, una serra, una obaga i dues rases, una al nord i l'altra al migdia de la casa esmentada. Aquest topònim es troba documentat com a Palaol l'any 1185, i es localitza entre el riu de Canalda, al nord, i la Serra de la Móra, al sud, essent el límit oriental d'aquesta serra el Serrat del Moro. La referència al moro, en el topònim d'aquest serrat veí d'aquest Palou pot venir a reforçar la idea de l'origen emiral d'aquest possible palau, així com determinar el posseïdor que podria ser un *maurus* o berber, tot i que cal no oblidar la creença que afirma que les referències als "moros" a la toponímia només són referències a coses antigues de temps imprecisos, una creença que crec que en alguns casos caldria començar a qüestionar. Aquest palau, cal assenyalar que es troba just en el límit de les terres de conreu, just abans d'entrar a les muntanyes del Prepirineu i també el tenim relacionat amb una via de comunicació documentada l'any 1117 quan es documenta la *via ad Palaols*, corresponent al camí que va d'Isanta a Palou, que d'Isanta va al Camp Gran de la Salada Vella des d'on pren el camí d'Odèn i va a cercar el Revolt de la Rasa fins arribar a Palou.

Al Solsonès meridional també es detecta la presència de *palatia*, però associats a centres territorials que queden fora de l'actual comarca del Sol-

sonès. És el cas de diferents topònims que podrien documentar possibles palaus emirals. A Su (Riner) hi documentem, no gaire lluny del nucli, al nord-est un indret anomenat "el Palà" corresponent a l'actualitat a un camp. Les fonts escrites parlen d'una *domos de Palacio* l'any 1119 que es localitza a la zona de Riner. Malauradament en aquest indret no s'ha realitzat cap tipus d'intervenció arqueològica per a confirmar o refutar l'existència del palau en qüestió. A més, cal assenyalar la presència d'un altre topònim que fa pensar amb la possibilitat que s'hagués originat en època emiral, "el Cirer", possiblement relacionat amb les famoses "cireres" que han estat relacionades amb torres d'època emiral, tot i que algun autor qüestiona aquesta interpretació sobre les referències a les "cireres". El topònim "el Cirer" es localitza al nord-oest i a tocar del topònim "el Palà".

L'existència d'un possible palau emiral a Su, crec que s'hauria de relacionar amb la xarxa de palaus periurbans de Cardona, com també ha de ser el cas de Palà de Coma a Bergús (Cardona, Bages). A Llobera, es documenta un Palet i un Falou força propers entre ells. Referit a una casa es documenta un Palet que té associat un Pla de Palet, el qual és a tocar de la LV-3005. Falou, també associat a una casa, té associat una Plana de Falou, la qual és a tocar de la C-451. A tot això cal afegir que en el trajecte que porta del Pla de Palet a la Plana de Falou hi ha una Vila-seca, un altre topònim que pot associar-se a aquests contextos cronològics tal i com s'argumentarà. Entre Prades i la Molsosa, a l'actual municipi de la Molsosa, a la part més meridional del Solsonès, es documenta un "Bosc del Palà". L'existència d'un palau a la zona caldria ser confirmada o refutada, estudiant aquesta zona del Bosc del Palà i, de confirmar-se, segurament caldria relacionar-lo amb Calaf, a l'actual comarca de l'Anoia que, igual que la Molsosa, forma part de la denominada Alta Segarra. Cal recordar que els

24 Ramon Martí és del parer que el concepte palatium cal relacionar-lo amb el balad àrab, que només pogué establir-se amb la conquesta musulmana, concretament, a la segona dècada del segle VIII. Aquests palaus poden ser fundacions ex novo o reocupacions d'assentaments anteriors. La xarxa de palatia, associada al poder efectiu dels àrabs, es vertebrava a partir de les ciutats conquerides, i es distingeixen, seguint amb Ramon Martí, dos tipus de palaus, uns periurbans, localitzats al voltant d'una ciutat episcopal, d'un centre territorial o d'una fortificació rellevant, i uns altres que Martí anomena "viarios o territoriales" caracteritzats per la seva dispersió estratègica, essent escales o punts d'avituallament de guàrdies, postes o tropes en moviment. Tot i allò que s'acaba d'assenyalar, Ramon Martí indica que "a les desenes de casos identificats a les comarques litorals, prelitorals o de la Depressió Central només podem contraposar alguns exemples puntuals que es localitzen a les comarques pirinenques o en altres àrees de muntanya" (Martí 2001: 299; 2003: 100). Aquests palaus acostumen a ser explotacions agrícoles, situats en pla o a mitja alçada, i rares vegades ocupen posicions prominents, cosa que fa pensar a Martí que "la desigual distribución de los palacios puede ser un índice fiable, en última instancia, sobre el diverso grado de desarrollo agrícola de las diferentes comarcas a inicios del siglo VIII, cuando se verificó el quincecoránico" (Martí 2001: 299).

primers enclavaments militars que genera la conquesta musulmana i que s'intercalen entre les ciutats antigues, s'associen al terme àrab *qal'a*, d'on s'origina el nom de la població de Calaf²⁵ que, en època emiral, degué ser el centre territorial de l'Alta Segarra, on també devia estar inclòs l'actual municipi de la Molsosa i el Palà que aquí ens ocupa.

Casa Falou (Llobera). Foto Montse Barcons

Corresponent al domini emiral també són unes fortificacions conegudes als documents medievals com a guàrdies, amb les quals cal identificar segons algun autor les "cireres" de la toponímia (de l'àrab *hiràssa* o *hiraza*>*cirèsa*> *cirera*) (Balañà 1997b: 67). Talaies (*talí'a*, plural *tali'àt*), *alimares* (*al-manàra*) o *fars*, així com els derivats de *bürj* com "borja" o "borges", també fan referència a fortificacions i, tots aquests semblen documentar-se al Solsonès.

En relació a les guàrdies, el topònim de la Guàrdia el trobem documentat a Navès, a l'extrem sud-occidental del Pla de Busa, referit a una elevació i no a cap casa, a l'extrem septentrional de la Carena de cal Moixí i controlant el Coll d'Arques. El nom d'Arques, segons Pere Balañà, "fa referència a la ramaderia ovina practicada en terres catalanes pels berbers immigrants" (Balañà 1991: 25). Desconec en que es basa aquesta afirmació però si això és correcte vindria a reforçar la idea de la presència de berbers, els *mauri* de la documentació llatina i els moros de la toponímia, en aquesta zona. Malgrat això cal assenyalar que la toponímia referida a "Arques" es

concentra bàsicament a comarques de la Catalunya Vella sent estranya a la Catalunya Nova. Pere Balañà, a Navès, hi documenta la Rasa de Cirera (Balañà 2002: 63), a la qual cal afegir la de Vilacireres que fa referència a una casa amb la qual es relacionen els topònims de Torrent de Vilacireres i Bassot de Vilacireres. A Sant Llorenç de Morunys es documenta una casa anomenada "la Talaia" a migdia del Torrent de les Salines i a tramuntana del quilòmetre 31 de la carretera LV-4241a i, en el cas de la Vall de Lord cal assenyalar l'existència del topònim "el Farell", a l'actual municipi de Navès, prop del Serrat de Torreblanca i de la rasa de Vila-seca, associada aquesta a una casa i a un curs d'aigua amb el mateix nom, i a la mateixa zona on es documenta una "Font de Ramis", topònim el de Ramis que cal indicar que correspon a un antropònim àrab.

A mig camí de Cambrils i Odèn s'hi documenta la "Cirera" referit a una casa, que podria tenir perfectament un origen islàmic i a la qual s'associa la "Font de Cirera", la "Solana de Cirera", la "Serra de Cirera" i la "Rasa de Cirera", tot a tramuntana del serrat de la Font Vella i a llevant del riu Fred, entre la rasa de la Font i la rasa de Cirera. També a Odèn, prop de Cambrils, es documenta el Pla de les Guàrdies. Més al sud, a Lladurs, documentem una casa anomenada la Guàrdia, a l'oest del Tossal de la Guàrdia, i entre aquesta casa i aquest tossal, hi documentem el Camp dels Cirers, que també sembla fer referència al mateix. Aquesta guàrdia es troba al costat d'un camí que surt de Solsona i va en direcció al Soler de Timoneda.

La Cirera, corresponent a un veïnat del municipi actual de Lladurs, es troba relacionada amb els Plans de Cirera, on hi ha l'Hostal de Cirera, i Cirera d'Avall, Cirera d'Amunt, l'Alzina del Pla de Cirera, el Tros de Cirera, els Camps de Cirera, el Bosquet de Cirera, el Tros de Cirera Avall, la Font de Cirera Avall i la Rasa de Cirera, tot proper de la Rasa de Mosella que Balañà recorda que és un topònim derivat de l'àrab *al-mus'äl-lá*, concepte que fa referència a un oratori (Balañà 2002: 62). A tot això cal afegir l'existència de l'església de Sant Miquel del Pla de Cirera, ja esmentada l'any 1102, així com del Mansus Ciresa del

25 Segons indica Albert Benet, Calaf és un topònim d'origen berber tot i que no explica la seva etimologia (Benet 1991a: 374). Ramon Martí recull el topònim de Calaf entre els *qila* probables, i situant-se en el nus viari que uneix les comarques del Pla d'Urgell, la Segarra i el Bages (Martí 1999: 727).

959. Aquesta Cirera, a Lladurs, de fet és el nom d'un alou ben documentat ja al segle X que ha donat nom a aquestes diverses cases i a un hostal i, a Cirera hi trobem Sant Miquel de l'Alzina (IPAC 3808), també coneguda com Sant Miquel de l'Alzina del Pla de Cirera, Sant Miquel del Pla de Cirera, i Sant Miquel de la "villa Paliariensi", localitzada prop de la caseta de l'Alzina, al cim d'un petit turó dedicat a Sant Miquel que es troba documentada des del segle XI (CR XIII: 58).

Hostal de Cirera (Lladurs). Foto Salvador Codina

Mn. Serra Vilaró, en el seu llibre *Civilització megalítica a Catalunya*, afirma que el sepulcre de Sant Miquel de l'Alzina està situat al sud-est de les ruïnes de la capella de Sant Miquel i, en una nota a peu de pàgina, afegeix que aquesta capella és "construïda damunt ruïnes consistents en parets i sitges pre-romanes". Aquesta església fou objecte d'una intervenció arqueològica a principis del segle XX, segurament entre 1909 i 1925, sota la direcció tècnica de Joan Serra Vilaró que recollí ceràmica en prospecció, no descartant que també hi hagi materials procedents d'excavacions fetes per en Serra Vilaró a uns 100 metres d'aquesta església, conservats al Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Procedent d'aquestes prospeccions cal assenyalar que hi ha material ibèric i tardoantic procedent de Sant Miquel de l'Alzina, i el material tardoantic fou localitzat al "Nord de la caseta de l'Alsina". També a Lladurs, però a Timoneda, hi trobem la Serra de Cirera, a tocar del Capmàs de la Guàrdia, del Mansus Almosela documentat l'any 1135, a més d'un Serrat dels Moros, entre d'altres topònims, que Balañà també els assigna un origen aràbic (Balañà 2002: 62).

Al Solsonès meridional les guàrdies i "cireres"

també es troben ben representades. Aquestes les trobem a Clariana de Cardener on es documenta una casa anomenada la Guàrdia, a l'est del Pla de la Guàrdia i a l'oest de la Costa de la Guàrdia, i a l'extrem de migdia del Pla de la Guàrdia es documenta un altre topònim d'interès: la Torre. Al nord-oest del Pla de la Guàrdia es torna a documentar el topònim de la Guàrdia, a tocar del Ginebrar. Aquest conjunt de topònims es localitzen a l'alçada dels quilòmetres 72 i 73 de l'actual carretera C-55, prop de Santa Susanna però a l'altre costat de la carretera esmentada. Al mateix costat de la carretera C-55 on es troba Santa Susanna, però al quilòmetre 74, es localitza el Bosc de la Guardiola. A Riner es documenta el topònim Guardiola referit a una casa, on també hi ha l'Obaga de Guardiola i la Rasa de Guardiola que desemboca al riu Negre i a tocar d'un camí que arriba a Solsona que pot comunicar aquesta amb Torà passant per Torredenegó i Vallferosa. A Pinell es torna a documentar el topònim de "la Guàrdia", prop de la Vila-closa de Sant Climenç, prop de la rasa homònima a la Vila-closa, en un camp al nord dels Plans o Caseta de Mont-roig, i a tocar del camí de Sant Climenç a Castellvell, passant pel costat de Torregassa. També a Pinell es documenta una casa anomenada Guardiola, on també es documenta l'Obaga del Termenat de Guardiola i el camí de Sangrà a Guardiola, tot a migdia de Madrona. De "cireres" en tenim a Clariana de Cardener on es localitza La Cirera, que té a prop el Coll de la Móra, la Cirera d'Amunt, al mateix terme municipal, entre els plans de Sant Just i Joval, i la Cirera d'Avall, a Montlleó a prop del riu de la Móra, són altres exemples documentats per Balañà (2002: 63). La Ciroso és el nom d'un mas documentat amb aquest grafia abans de 1458 com a dependència del castell de Riner (Balañà 2002: 63). A Pinell també hi trobem un altre topònim que cal relacionar amb les "cireres", es tracta d'una casa anomenada Vallcirera, amb la qual s'hi relaciona l'Obaga de Vallcirera, Trossos de Vallcirera i el Barranc de Vallcirera. A Pinós es documenta una casa anomenada "Cirera" a la qual s'associa l'Obaga de la Cirera, la Font de la Cirera i el Collet de la Cirera.

Sobre fars o alimares que tanta bibliografia han generat als darrers anys, al Solsonès semblen documentar-se dos fars, un al Solsonès meridional, derivat directament del mot àrab al-manar, el "Clot de la Font del Manar" a Pinell, i un altre a la Vall de

Lord esmentat com “el Farell”. En relació als noms de “borja” o “borges”, derivats de *bürj*, al Solsonès només consta un cas, concretament una casa anomenada “la Borja”, localitzada a la Molsosa. No deixa de cridar l’atenció que l’únic cas de *bürj* es localitzi en un municipi on no es documenta cap altre tipus de torre relacionada amb el món islàmic. La toponímia del Solsonès també esmenta dues talaies, localitzades aquestes a tocar de Sant Llorenç de Morunys i Solsona, curiosament les dues úniques poblacions de la comarca que històricament han arribat a desenvolupar uns espais clarament urbans, tot i que amb posterioritat a aquests segles. És curiós també que les dues talaies del Solsonès es localitzin a la zona de la Vall de Lord Superior i a Solsona-Olius on no es documenten ni guàrdies, ni cireres, ni alimares, ni fars que en canvi tenim distribuïts a la major part de la comarca.

Altres assentaments, on degué instal·lar-se la població, originats possiblement al segle VIII, poden correspondre als topònims que semblen derivar-se de diferents ètims àrabs com ara *qabàil*, *rahl* o *rahal*, o *mànzil*, alguns d’ells documentats al Solsonès, als quals cal afegir les vila-seca.

Pere Balaña apuntava l’any 1991 que el topònim de Cavall “probablement és la fossilització del mot àrab *qabàil*” (Balaña 1991: 25). Aquesta paraula àrab, vol dir “tribus” segons explica aquest autor i, al Solsonès hi documentem tot un conjunt de topònims referits a diferents establiments que fan pensar en la seva presència a la comarca. Cal plantejar-se si el topònim del Cavall (Navès) a ponent del Cardener i al nord de Castelló; de Cavallol (Lladurs) a llevant del Serrat del Castell de Lladurs; de Cavall (Olius) a mig camí entre Solsona i Olius; i de Cavallol (Pinell) al nord de Madrona, poden tenir el seu origen en establiments de tribus, possiblement berbers.

La presència de berbers al Pirineu és evidenciada ben aviat quan tingué lloc la rebel·lió del valí berber Munussa a Septimània, contra l’autoritat de l’emir, primer cas conegut de revoltes internes, i primer cas d’oposició violenta entre moros i sarraïns. Munussa fou acorralat a Llívia, a la Cerdanya, d’on intentà fugir, però es suïcidà en veure’s atrapat. És clar, per tant, que un berber, Munussa, exercia de valí a la zona, però allò que no queda clar és on eren aquells que seguiren a Munussa, on residien aquests berbers? Cal suposar que en algun districte territorial del

Pirineu o del Prepirineu i aquests topònims poden ser un indicatiu per detectar-los. Malauradament, la manca de recerca arqueològica no permet ni confirmar ni refusar aquesta hipòtesi. El Cavall, documentat com *mansione dominica ad ipso Cavallo*, és a ponent i a tocar del Cardener, al nord de l’actual municipi de Navès i al sud del Pont del Cavall que travessa el Cardener. Sant Andreu del Cavall o Sant Pere del Cavall es troba documentat des del segle XI, reedificat al segle XVII, essent l’antic temple romànic integrat entre la casa del Cavall i l’entrada del temple de l’any 1603, entre els quals es troba l’accés a aquest, tapiat (CR XIII: 197). Cal assenyalar que l’existència d’aquesta casa podria haver-se iniciat al segle VIII, originada en un assentament de tipus tribal atenent al seu topònim per les raons exposades.

Els llocs que porten un nom derivat de *rahl* o *rahal*, segons indica Ramon Martí, han donat lloc, en català, a noms com “raval” que, tot i que pot designar un barri extramurs d’una ciutat, també pot designar un llogaret rural (Martí 1999: 7). Al Solsonès, aquest podria ser el cas de “El Raval” on hi ha unes edificacions aïllades i abandonades, a l’actual municipi de la Molsosa, als afores d’Enfesta i a tocar d’un camí.

Un altre nom a tenir present és *mànzil* que, segons Pere Balaña, “té un àmbit semàntic molt extens”, referint-se segons aquest autor a la idea general d’aturar-se en un indret i es pot referir tant a una casa juntament amb uns terrenys per conrear, com un assentament tribal complet, a més d’un campament militar provisional, així com també a un hostel, un estatge, una posta o un alberg al costat d’una via de comunicació (Balaña 1997:80-81). Ramon Martí també assenyala la possibilitat que el topònim de Maçana, tot i expressar les seves reserves, podria derivar-se del terme àrab *mànzil* designant un casa de posta (Martí 2001: 308). Balaña en el seu llibre sobre l’islam a Catalunya (segles VIII-XII), exemplifica la toponímia derivada de *mànzil* amb diversos exemples, entre els quals n’hi ha del Solsonès, concretament, els casos de Massafreds (Pinós) i Massarúbies (Lladurs). A *mànzil*, Balaña hi associa els topònims resultants en Massa-, Maça-, Maxa-, a més dels de Sama-, cosa que de ser així cal assenyalar que el Solsonès presenta força possibilitats d’aquest tipus d’establiment, ja que als Massafreds i Massarúbies que proposa Balaña, aleshores caldria afegir tot un seguit de topònims derivats de Maça- ben presents a la comarca i, en

Santuari de Massarrúbies (Lladurs). Foto Estudi 3 de 3 (Josep Boix)

relació als resultants de Maxa- i Sama-, cal dir que aquests no es documenten al Solsonès.

La toponímia també documenta un altre tipus de topònims derivat possiblement de l'etimològic àrab (*as-sikka* amb significació de "camí", i que poc té a veure amb el *sicca* llatí referit a la sequedat. D'aquest ètim àrab deriven topònims com les "Vila-seca", o altres com "Serra Seca" i "Costa Seca", ben presents al Solsonès, per on efectivament es documenta el pas de diferents vies de comunicació i on la "sequedat" no sembla ser una característica d'aquests indrets on s'hi localitzen planes, boscos, camps, vinyes i rases, unes rases característiques de terrenys en pendent per deturar l'emportament de la terra per les aigües de la pluja i retenir part d'aquestes, cosa que lliga força malament amb la idea de sequedat d'aquests indrets. Maria Jesús Rubiera, en l'estudiar el vocable àrab *sikka*, cridà l'atenció sobre les "vila-seca" com indicadors de la presència d'una "via" i d'una "estación o lugar donde se para en un viaje", indicant que aquest vocable es troba en aquest sentit documentat a al-Andalus, citat en diferents fonts com *as-Sikka* (Rubiera 1986). Aquesta investigadora proposava derivar de l'ètim *Sikka/as-Sikka* els topònims de Seca o Vila-seca al dir "Si algunos Seca de la toponímia hispànica pueden corresponder al étimo *Sikka* árabe y no al *sicca* latino, apuntamos la posibilidad que algunas Villa Seca o Vila Seca de nuestra geografía puedan atender a esta etimología, dado en primer lugar que no es extraño encontrar topónimos híbridos formados por el Villa Vila románico y un nombre árabe, y en segundo, que estos lugares se encuentren en importantes caminos históricos" (Rubiera 1986: 130), posant diferents exemples d'alguna Vila-seca associada a la Via Augusta al seu pas per Tarragona, Tortosa o Villareal, ja a la província actual de Castelló.

Pere Balañà, l'any 1991, fent esment d'aquest estudi de Rubiera en un treball sobre Navès, també associava el topònim "Vila-seca" a la idea d'una "vila del camí", i desestimava que fos una vila on hi manca aigua (Balañà 1991: 25). Si les "Vila-seca" i demés "Seca" són derivades de l'ètim àrab *Sikka*, en el cas del Solsonès caldrà convenir la seva existència, tant d'aquestes com de les vies de comunicació que es relacionen amb aquestes, ja al segle VIII, a molt tardar al segle IX.

La toponímia actual encara avui preserva la memòria de diverses "Vila-seca", topònim que es documenta a moltes comarques catalanes com és el cas d'Osona, Ripollès, Alt i Baix Empordà, Bages, Vallès Oriental, Segrià, Alt i Baix Penedès, Urgell, Noguera, Berguedà i Solsonès, entre d'altres, moltes d'elles comarques ben humides on parlar de viles on hi manca l'aigua no deixa de ser sorprenent. Al Solsonès, en concret, hi documentem el topònim de "Vila-seca" a Navès, a Lladurs, a Llobera, a la Molsosa i a Riner. A part de les "Vila-seca" ja esmentades, també cal assenyalar altres ètims àrabs que s'han apuntat per a designar diferents elements associats a les vies de comunicació. Aquest seria el cas d' *al-Bari d* que en el món islàmic designa una posta (Zozaya 1987: 221), idea que ja apuntà a mitjans del segle XX Miguel Asín Palacios al parlar d' *al-barída* com "la posta, l'hostal en el camí pel qual és enviat el correu", i a partir del qual, Pere Balañà, en un estudi sobre Navès, fa derivar el topònim "Albareda" (Balañà 1991: 24), topònim que d'altres autors pensen que s'ha d'identificar amb "Albereda", és a dir amb un "bosc d'àlbers" o un "lloc plantat d'àlbers", essent un topònim dels anomenats de "col·lectiu botànic" i que com a tal és recollit per Maria-Reina Bastardas (1994: 74-75), que en aquest mateix sentit de col·lectiu botànic recull el topònim "Alberet" (Bastardas 1994: 76).

Malgrat això, cal indicar que Bastardas, entre els documents recollits en la seva argumentació afirma que l'Alberet que es documenta el 878 al Conflent, sembla relacionar-se amb un masia actual, el mas d'Alberet. Dels "Albereda" Bastardas en diu que són un "nom comú, a vegades designant el tipus d'agrupació vegetal que es fa a les riberes, encara que aquestes agrupacions també estiguin compostes per altres arbres i plantes a més de l'àlber", circumstància que crec que hauria de fer-nos qüestionar si un lloc on hi ha diferents tipus d'arbres i plantes ha

de ser identificat amb el nom col·lectiu de només un d'aquests. A més, Bastardas reconeix que en "textos antics albereda, escrit albar-, es troba àmpliament documentat" i que a les mencions més antigues apareix com a límit d'un castell, el Castell de la Roqueta, a Sant Martí de Tous (Anoia), on hi ha "una torre i una masia dites l'Albereda". Això, sense oblidar que a l'acta de consagració del 977 de Santa Maria de Solsona s'esmenta un "*collo de Albareda*" que pot donar a entendre el pas d'un camí per aquest coll; o que en un document de mitjans del segle XI de Sant Llorenç de Morunys s'esmenta un "*in Albareda alaudem et vineas*" que crec que és més lògic d'associar a una posta o un hostal en el camí pel qual és enviat el correu, que no a un "lloc plantat d'àlbers" on la pròpia documentació diu que hi ha "alou i vinyes". A totes aquestes alberedes del Solsonès encara s'hi pot afegir que a Olius existeix un indret anomenat l'Albereda just al costat de la Torre dels Ametllers, al nord-oest d'aquesta, i un altre topònim, aquest cop a Pinell, el qual queda reflectit en el nom d'un jaciment prehistòric ben conegut: El Toll de l'Aubereda de Gepils" (Castany 2012: 66-67).

A aquests topònims, cal afegir, tot i que queda actualment fora de la comarca del Solsonès, al localitzar-se a l'antic municipi de Llanera (avui integrat al de Torà, a la Segarra), la *villa Sudane*, a Cellers, documentada l'any 986, entenant aquesta com a villa "dels negres", o de "gent de pell fosca (Sudan)" com indica Pere Balañà al parlar del Sudanell del Segrià (Balañà 1997: 87), i que per tant, cal pensar que degué ser probablement un assentament de gent negra que degué arribar en aquests moments. També cal afegir un altre topònim que fa referència a un oratori. Aquest és el cas del topònim "Mosella" referit a un mas i a una rasa que ve d'un ètim àrab que significa oratori, documentant-se l'any 1135 en el nom de Stus. Iustus in manso Almosella a Lladurs (Novell 1993: 51). A llevant del serrat de Madrona cal assenyalar la existència d'un altre Mosella.

Navès, un possible nom d'origen àrab que pot haver designat un districte territorial durant el domini emiral

Abans de parlar de Navès, crec que s'ha de parlar d'un altre indret proper: Sorba. La importància de les excavacions que es realitzaren a Santa Maria de Sorba entre 1976 i 1980, especialment entre 1977 i 1979, i la importància per l'àrea estudiada aquí,

obliguen a fer-ne un esment. Aquestes excavacions van permetre documentar una construcció de forma cúbica a l'exterior i planta circular a l'interior, coberta amb cúpula hemisfèrica, amb paviment *d'opus signinum*, i un diàmetre interior de quasi quatre metres, tot documentat dins de Santa Maria de Sorba i datat de finals del segle VI, afegint una nau rectangular al segle VII, la qual fou allargada al segle IX o a inicis del X, essent interpretada la construcció inicial del segle VI, per Manuel Riu, com una basílica funerària (Riu 1981: 325-332). A l'interior d'aquesta basílica funerària de finals del segle VI s'hi localitzà una sepultura orientada de nord a sud amb una desviació de 35º vers l'oest que contenia un esquelet en posició decúbit supí, amb els braços creuats damunt l'abdomen, amb l'avantbraç esquerre sobre el dret, les cames esteses, amb els genolls junts, i els peus al sud entre grans pedres que formaven les parets de la cambra, havent d'assenyalar la manca d'ofrenes, però la presència d'onze claus de forja i algun fragment de fusta de roure que cal associar al taüt, essent el sòl de la cambra sepulcral format per *tegulae* planes i la coberta, vista de perfil, formant una volta d'argamassa i pedres, de secció un xic apuntada, gairebé triangular (Riu 1981: 333). Cal observar que aquesta és l'única tomba a l'interior d'aquesta construcció, la resta de sepultures es localitzaren a l'exterior, tot i que aquestes ja es comencen a realitzar tot just enllestit l'edifici originari (Riu 1981: 334 i 336-338).

La tomba de l'interior de la construcció ha estat interpretada amb la tomba d'un màrtir en motiu de la troballa d'una ara antiga amb el lòcul de les relíquies obert i buidat, i reomplert amb morter però conservant encara en una de les seves cares el tap d'argamassa amb què fou segellat quan es col·locaren les relíquies, i en el qual es pot llegir "[E]UBALDIS RELIQUIARUM MARTYRIS XRISTI AMEN" o bé "UBALDIS RELIQUIAE SUNT MARTYRIS XRISTI AMEN" segons les lectures que en va fer en Manuel Riu (1981: 334-335), el qual es planteja si aquesta referència pot correspondre al sacerdot de nom Eudald que fou martiritzat pels visigots arrians l'any 581 (Riu 1981: 336), en temps de Leovigild. Sembla, per tant, que som davant la tomba d'un màrtir i que aquest fou força venerat per la població de Sorba i la seva rodalia, tal i com ho testimonia el fet que la necròpoli localitzada a l'exterior de la rotonda sepulcral de Sorba s'inicia tot just enllestida la cons-

trucció d'aquesta rotonda i que perdura en el temps amb diferents nivells d'enterraments tal i com ho evidencià la intervenció arqueològica del Dr. Riu. Així, la tomba d'un màrtir, la seva associació a Sant Eudald martiritzat el 581, i la devoció i veneració de la població per aquest, és la interpretació que es desprèn després dels estudis del Dr. Riu.

Sorba. Foto Salvador Codina

Sobre el topònim de Navès, Pere Balañà va fer un estudi sobre com s'havia interpretat aquest tradicionalment (Balañà 1991: 11-16), i va fer una interessant proposta però que cal precisar o matisar en algun aspecte (Balañà 1991: 19-26). Aquest topònim, en diferents ocasions, se l'ha volgut interpretar com un topònim preromà fent-lo derivar de “naba” o “nava” amb el sentit de “conca” o de terra sense arbres i plana, en ocasions pantanosa, situada generalment entre muntanyes, i relacionant-lo amb una suposada presència del poble lúgur en terres de l'actual Catalunya (Balañà 1991: 11-16). S'han assenyalat diferents paral·lels amb noms occitans com Navès, prop de Castres, Vaunavès als Alps, o Valnaveus a l'Isère entre d'altres. Tanmateix, ni Balañà ni Coromines hi veuen cap relació amb el Navès del Solsonès, i de fet, Joan Coromines afirma que no dubta “a desestimar la suposada etimologia lúgur, massa fantasiosa i exòtica, i atènyer-se a la induïda pels noms, catalans i pròxims, Navès, Navarcles, Navata, Noguera, Riu-noguers” (Coromines 1996: 454). Joan Coromines interpreta el topònim de Navès relacionant-ho amb la mateixa arrel que dóna nom als rius Noguera (Coromines 1996:453).

No em sorprèn que algun estudiós, en alguna ocasió, hagi manifestat, referit al capítol on es parla de Navès, que hagués estat “redactat per obligació

més que per convicció –bastit com és només sobre meres hipòtesis, sobre fonaments fràgils en excés” (extret de Balañà 1991: 12). Pere Balañà, en canvi, dóna una explicació d'aquest topònim a partir d'un ètim àrab (Balañà 1991: 19-26) i, si bé és el primer en explicar-ho, no és el primer en indicar aquesta possibilitat, atenent que ja fou assenyalada fa anys, tot i que no desenvolupada, per Mn. Serra Vilaró quan deia de Navès que és una paraula d'origen àrab (Serra Vilaró 1909: 35 i 36). Balañà proposa, recordant que les antigues grafies medievals documentades d'aquest topònim són Navazes (968), Navazaeso (972), Navades (1126) i Navases (1150), que aquest topònim i aquestes primitives variants venen de *an-naús* o del seu plural *an-nauauís* designant un cementiri, un sepulcre o una tomba, però sempre referit al ritual cristià. Balañà és del parer que el nom de “Navès” pot ser el resultat de la deformació de la pronúncia a partir de la forma del plural o bé que “se li afegí un adjectiu que fa referència a una característica del lloc”, proposant l'adjectiu *al-azíz* significat “venerat, honorat, respectat” però també “fortificat, poderós”, d'on tindríem un ètim, “havent-se perdut els articles àrabs, com acostuma a passar en català, del *tipunaús azís* “la tomba venerada”, que s'adiu perfectament amb la història i la realitat encara actual de Navès” (Balañà 1991: 23), opinió que comparteixo, tot i que discrepo de l'explicació que tot seguit dóna Pere Balañà a la recerca de la prova arqueològica de la seva proposta.

El mateix Balañà, en el seu estudi reconeix no conèixer prou bé la realitat arqueològica de Navès (Balañà 1991: 24) i, segurament, és aquesta la raó que el fa voler veure un “cementiri venerat” en un “cementiri cristià preromànic”, concretament en la necròpolis de Santa Margarida de Navès i recordant la presència d'una vila d'època romana a l'indret. El problema que planteja aquesta interpretació és que aquesta necròpolis tot i ser preromànica caldria que fos preislàmica i que els musulmans trobessin arguments que permetessin singularitzar aquest lloc amb noms del tipus de “la tomba venerada” o el “cementiri venerat”. Què podia tenir de diferent aquesta necròpolis de Navès en relació a la resta de necròpolis documentades a Catalunya a l'arribada dels musulmans? Penso que res. Malgrat això, crec que Pere Balañà no anava del tot desencaminat, ja que ell mateix deia que podia “ser admissible creure

que hi havia alguna tomba que destacava de la resta” (Balañà 1991: 24), tomba que efectivament existeix. Hom pot tenir temptacions de pensar, per proximitat, que a uns dos quilòmetres al sud de Navès hi ha el sepulcre de cal Passavant que documentà Mn. Serra Vilaró a inicis del segle XX, el qual ja existia a l’arribada dels musulmans i que devia ser ben visible en el paisatge d’inicis del segle VIII però, en aquest indret no hi ha cap evidència coneguda de la seva veneració. Malgrat això, cal no oblidar un altre cas, la presència de la tomba d’un màrtir, el *martyrium* de Sant Eudald a Sorba, el qual, tenia una gran veneració a Sorba i la seva rodalia, de la qual forma part Navès. Cal no oblidar que Sorba no només es troba prop de Navès sinó que també formà part de la Vall de Lord jussana. Així, sóc del parer que té raó Pere Balañà a l’interpretar el topònim de Navès a partir de *naús azís*, designant “la tomba venerada” o “el sepulcre venerat”, perquè això és allò que era pels cristians la tomba d’un màrtir i, per tant, té la seva lògica referenciar la zona com el “lloc del sepulcre venerat”. El *martyrium* documentat a Sorba, és ben visible i identificable en el paisatge, i al voltant d’aquest hi ha clares mostres de la veneració que generà, elements que permeten poder singularitzar, per part dels nouvinguts al territori, amb la seva llengua, l’àrab, tota una demarcació territorial, reconeixent aquesta com el lloc on es venerava el sepulcre d’un no musulmà, d’un cristià, i que per tant, aquest era el “lloc del sepulcre venerat”: *Naús azís*, que amb el temps derivà a Navès, i que acabà designant únicament el lloc on es degué localitzar el centre d’aquesta demarcació en temps emirals, cosa que podria justificar que sigui aquí on s’hagi preservat el topònim de l’antiga demarcació. En aquest sentit, cal observar que tot i la proliferació de castells que es produirà al llarg de l’edat mitjana, a la Vall de Lord jussana els únics que semblen tenir un paper destacat com a caps territorials són Besora i Navès, i aquest darrer és l’únic que podria haver exercit com a cap territorial de la demarcació on s’hagués trobat el *martyrium* de Sant Eudald.

Reflexions finals

Després de tot el que s’ha exposat fins aquí, cal dir que aquest escrit ha tingut dues finalitats. D’una banda exposar les fonts historiogràfiques i arqueològiques de què disposem, així com les possibilitats d’estudi que aporten les fonts documentals editades i la riquesa onomàstica i toponímica de la comarca. És evident que l’estudi de totes aquestes fonts ha de permetre avançar en la recerca del coneixement del Solsonès medieval, com és igual d’evident la necessitat d’engegar projectes de recerca centrats en els segles medievals ja que el desconeixement que sovint es constata en la bibliografia no és a causa de la manca de fonts per a desenvolupar la recerca sinó a la manca d’aquesta. D’altra banda, ha estat finalitat d’aquest escrit fer un seguit de propostes que permetessin generar un cert debat sobre el Solsonès sota domini emiral, permetent així avançar en l’aproximació al coneixement d’aquest període a la comarca. La no explicació d’allò que succeïa als segles VIII-IX, o el seu menysteniment, no són opcions historiogràfiques, per tant cal arribar a poder explicar allò que succeïa, fent propostes, confirmant-les o refutant-les. Així, la tradicional visió de la manca de vestigis arqueològics i onomàstics sobre la ocupació musulmana en temps emirals al Solsonès, no deixa de ser sorprenent quan rares vegades s’ha estudiat. La manca de vestigis onomàstics a més no sembla ser tan evident com es pretén, ja que sí es pot arribar a argumentar la seva presència tal i com s’ha vist. En el cas de l’arqueologia, fins que no es desenvolupin intervencions arqueològiques destinades a estudiar aquest període, tot allò que es pugui dir no anirà més enllà d’una simple suposició. Tanmateix, també cal dir, que la identificació de fòssils directors que permetin identificar la presència islàmica dels segles VIII i IX és força difícil a dia d’avui, tal i com es desprèn de l’estudi d’altres comarques on s’ha volgut estudiar aquests segles. Per tant, i en definitiva, cal engegar projectes de recerca al Solsonès centrats en el període medieval.

FONTS EDITADES

ACEBU

Baraut, Cebrià. 1978. "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)". *Urgellia* núm. 1: 11-182.

Baraut, Cebrià. 1979. "Set actes més de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell". *Urgellia* núm. 2: 481-488.

ACS

Llorens, Antoni. 1992-1993. "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona". *Urgellia* núm. 11: 301-486.

Bach, Antoni. 1996-1997. "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona". *Urgellia* núm. 13: 37-334.

ACU

Baraut, Cebrià. 1979. "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 2: 7-145.

Baraut, Cebrià. 1980. "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 3: 7-166.

Baraut, Cebrià. 1981. "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 4: 7-186.

Baraut, Cebrià. 1982. "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 5: 7-158.

Baraut, Cebrià. 1983. "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 6: 7-243.

Baraut, Cebrià. 1984-1985. "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 7: 7-218.

Baraut, Cebrià. 1986-1987. "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 8: 7-149.

Baraut, Cebrià. 1988-1989. "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 9: 7-312.

Baraut, Cebrià. 1990-1991. "Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 10: 7-349.

Baraut, Cebrià. 1992-1993. "Els documents, dels anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia* núm. 11: 7-160.

DADS

Bach, Antoni. 2002. *Diplomatari d l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*. Fundació Noguera, Diplomatari 26, Barcelona.

DANMCBU

Riu, Manuel. 1990-1991. "Documents del Archivo Histórico Nacional de Madrid, referents a monestirs i canòniques del bisbat d'Urgell (segles XII-XV)". *Urgellia* núm. 10: 351-373.

DMMQ

Torras i Serra, Marc. 2008. "Els documents en pergami del mas Miquel dels Quadrells". *Oppidum* núm. 6: 47-74.

DSCE

Marquès, Benigne. 2002-2005. "Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins (881-1198)". *Urgellia* núm. 15: 9-174.

Marquès, Benigne. 2006-2007. "Els documents de Santa Cecília d'Elins, segles XIII-XIV". *Urgellia* núm. 16: 7-169.

DSLML

Riu, Manuel. 1981. "Diplomatari del monestir de Sant Llorenç de Morunys (971-1613)". *Urgellia* núm. 4: 187-259.

DSMG

Bach, Antoni. 1986-1987. "Els documents del priorat de Santa Maria de Gualter de l'Arxiu Episcopal de Solsona (Segles XI-XIII)". *Urgellia* núm. 8: 211-269.

DSST

Baraut, Cebrià. 1994-1995. "Diplomatari del monestir de Sant Sadurn de Tavernoles (segles IX-XIII)". *Urgellia* núm. 12: 7-414.

Baraut, Cebrià. 1998-2001. "Diplomatari del monestir de Sant Sadurn de Tavernoles (segles XIV-XVI)". *Urgellia* núm. 14: 315-465.

DVL

Riu, Manuel. 1988. "Aportació al diplomatari de la Vall de Lord (Primera Part)". *Cardener* núm. 5: 125-177.

ECCU

Trenchs, José. Conde, Rafael. 1985 "La Escribanía-Cancillería de los Condes de Urgel". *Folia Munichensia*, Institución "Fernando el Católico" (CSIC), publicació núm. 1.025, Zaragoza.

FDSS

Herrera Navarro, Jaime. 1978. "Fuentes documentales del Señorío de Sú". *Boletín de Archivos* núm. 4-6: 15-26.

FGADU

Sangès, Domènec. 1998-2001. "Els documents del segle XII (1101-1175), del fons de Guisssona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell". *Urgellia* núm. 14: 167-313.

Sangès, Domènec. 2002-2005. "Els documents del segle XII (1176-1200), del fons de Guisssona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell". *Urgellia* núm. 15: 211-336.

Sangès, Domènec. 2006-2007. "Els documents del segle XIII (1201-1225), del fons de Guisssona conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell". *Urgellia* núm. 16: 171-334.

Sangès, Domènec. 2008-2010. "Els documents del segle XIII (1226-1240), del fons de Guisssona conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell". *Urgellia* núm. 17: 135-224.

PACMDC

Riu i Riu, Manuel. Riu de Martín, M. Carme. 2008-2010. "Inventari dels pergamins de l'arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Colls". *Urgellia* núm. 17: 47-121.

CSASMSCG

Llorens i Solé, Antoni. 1973. "El cartoral segon de l'Arxiu de Santa Maria de Solsona i el castell de Gerb". *Ilerda* núm. XXXIV: 297-304.

BIBLIOGRAFIA

Autors diversos. 1979. *Els castells catalans*, vol. VI, 1ª part. Edita Rafael Dalmau. Barcelona. 2ª ed., 2011.

Autors diversos. 1987. *Catalunya Romànica. XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

Autors diversos. 1992. *Catalunya Romànica. XIX. El Penedès. L'Anoia*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

Autors diversos. 2001. *Canalda 1100 anys: 901-2001*. Edita Entitat Municipal Descentralitzada de Canalda. Imprès a impremta Dach de Solsona.

Autors diversos. 2008. *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006*. Ediciones Arqueológicas y Patrimonio (EDAR), Barcelona.

Autors diversos. 2012. "Resums". *I Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Homenatge a Miquel Cura. Manresa, 28, 29 i 30 d'octubre de 2010*: 262-356.

Adam, Jaume. 2012. "Un conjunt medieval al municipi de la Coma". *Celso* núm. 783: 22-25.

Amenós, Lluïsa. 2001. "Les intervencions arquitectòniques a l'església de Sant Pere de Graudescales: història i dades inèdites". *Lambard. Estudis d'art medieval*, vol. XIII: 99-109.

Amenós, Lluïsa. 2003. "Les intervencions arquitectòniques a Sant Pere de Graudescales: història i dades inèdites". (I) *Celso* núm. 305: 30-31. (II) *Celso* núm. 306: 30. (III) *Celso* núm. 307: 20. (IV) *Celso* núm. 308: 24. (V) *Celso* núm. 309: 32.

Amenós i Martínez, Lluïsa. 2006-2007. "Catàleg d'escultura i pintura de la Vall de Lord". *Urgellia* núm. 16: 463-497.

Asensio, David. Cardona, Ramon. Ferrer, Conxita. Morer, Jordi. Pou, Josep. 2000. "El conjunt del castell i l'hàbitat fortificat del Camp dels Moros de la Codina (Pinell, Solsonès)". *I Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*: 238-349.

Asensio, David. Cardona, Ramon. Ferrer, Conxita. Morer, Jordi. Pou, Josep. 2001. "Les excavacions arqueològiques en el jaciment iberoromà i medieval de la Codina (Pinell, Solsonès). Campanyes de 1996 i 1997". *Oppidum* núm. 1: 81-110.

Asensio, David. Cardona, Ramon. Ferrer, Conxita. Morer, Jordi. Pou, Josep. 2002. "El jaciment de la

Codina (Pinell, Solsonès): un assentament d'època ibèrica, romana i medieval". *Oppidum* núm. 2: 81-94.

Asensio, David. Cardona, Ramon. Ferrer, Conxita. Morer, Jordi. Pou, Josep. 2003. "La fase medieval del jaciment de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès). Estudi d'una agrupació de sitges d'entre els segles X i XIVdC". *II Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, vol. II: 745-754.

Asensio, David. Cardona, Ramon. Ferrer, Conxita. Morer, Jordi. Pou, Josep. 2004. "Un castell de frontera atípic: El Camp dels Moros de la Codina (Pinell, Solsonès)". *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*: 575.

Bach i Riu, Antoni. 1982. *Navès i l'antiga Vall de Lord*, editat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Navès, Solsona.

Bach i Riu, Antoni. 1985. *Notes històriques de la parròquia de Sant Climent de la Selva i els seus entorns*, editat per Equip La Selva / Parròquia St. Cristòfor – Terrassa, segona edició de 1992

Bach i Riu, Antoni. 1988. "Els límits de la Vall de Lord i aclariments sobre alguns documents que s'hi refereixen". *Cardener* núm. 5: 179-187.

Bach i Riu, Antoni. 1988. *Navès i l'antiga Vall de Lord*. Edita Ajuntament de Navès, Solsona.

Bach i Riu, Antoni. 1990. *Olius. Un poble del Solsonès*. Edita Arxiu Diocesà de Solsona, Solsona.

Bach i Riu, Antoni. 2003. *Navès i l'antiga Vall de Lord*. 2ª edició Edita Ajuntament de Navès, Solsona.

Balañà i Abadia, Pere. 1991. *Navès, els musulmans i el comte Guifré I "el Pelós"*, editat l'Ajuntament de Navès, Solsona.

Balañà i Abadia, Pere. 1997. "La Cirera de l'Hostal de Lladurs correspon a una antiquíssima guàrdia islàmica". *Celso* núm. 24: 10.

Balañà i Abadia, Pere. 1997. *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*. Rafael Dalmau, Nissaga 13.

Balañà i Abadia, Pere. 2002. "Les "cireres" de la conca del Llobregat". *XLIV Assamblea Intercomarcal d'Estudiosos. Sant Vicenç de Castellet (Bages). 20-21 d'octubre de 2001*. Edita Centre d'Estudis del Bages: 55-69.

Bartrina, Enric. 2000. "Evolució constructiva de la catedral de Solsona". *Centre d'Estudis Lacetans*. Full núm. 15: 2-6.

Bartrina, Enric. 2001. "Consagració de l'església de Sant Julià de Canalda". *Canalda 1.100 anys: 901-2001*: 41-46.

- Bartrina i Corominas, Enric. 2002. "Els càtars a Solsona". *Oppidum* núm. 2: 59-69.
- Bartrina, Enric. 2004. "Solsona, l'Escorial dels Comtes d'Urgell". *Oppidum* núm. 3: 43-49.
- Bastardas i Rufat, Maria-Reina. 1994. *La formació dels col·lectius botànics en la toponímia catalana*. Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona.
- Bosch Gimpera, Pere. 1915-1920. "Sepulcres megalítics dels començos de l'Edat del Bronze a la comarca de Solsona". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* vol. VI: 527-535.
- Camps i Colomé, Marcel. 2011. "La literatura excursionista al Solsonès: una primera aproximació". *Oppidum* núm. 9: 119-125.
- Canela, M. Casalé, R. Hidalgo, J.M. Juan, V. de. Xandri, J. 1983. *Jaciment "Can Feliu"*. Navès (Solsonès). Inèdit. Consultat a l'arxiu del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.
- Canela, Mercè. Xandri, Joana. 1984. *Informe de la primera campanya d'excavacions al jaciments "Camp dels Girasols" (Can Feliu, Navès - Solsonès), del 14 al 21 d'abril de 1984*. Inèdit. Consultat a l'arxiu del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.
- Cardona i Colell, Ramon. 1998. "Informe sobre el control, seguiment i documentació de les obres de la plaça de Sant Roc, 1 de Solsona". *Centre d'Estudis Lacetans*. Full núm. 9: 3-6.
- Cardona, Ramon. Asensio, David. Morer, Jordi. Pou, Josep. 2012. "El poblat ibèric del Castellvell (Olius, Solsonès): reexcavació noranta-tres anys després". *Oppidum* núm. 10: 5-19.
- Casas i Nadal, Montserrat. 1985. "Concòrdia entre jueus a Solsona (1458)". *Cardener* núm. 2: 145-149.
- Cascante i Torrella, Pere. 2005. "La intervenció arqueològica al portal del pont i al pou de gel de Solsona". *Oppidum* núm. 4: 149-169.
- Cascante i Torrella, Pere. 2007. "La intervenció arqueològica al portal del pont i al pou de gel de Solsona". *III Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, vol. I: 130-137.
- Cascante i Torrella, Pere. 2010. "Resultats de les darreres intervencions arqueològiques portades a terme al nucli antic de Solsona (Solsonès)". *Oppidum* núm. 8: 23-38.
- Cascante i Torrella, Pere. 2011. "Resultats de les darreres intervencions arqueològiques portades a terme al nucli antic de Solsona". *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, vol. I: 419-432.
- Castany, Josep. 2008. "Les Portes (Lladurs, Solsonès), un hàbitat prehistòric de finals del neolític i de l'edat dels metalls". *1r Col·loqui d'Arqueologia d'Odèn. La prehistòria avui en el Prepirineu lleidatà*: 39-48.
- Castany i Llussà, Josep. Guerrero i Sala, Lluís. 1986. "El megalitisme al Solsonès: darreres investigacions arqueològiques i antropològiques". *Ilerda* núm. XLVII: 9-46.
- Coll Julià, Nuria. 1968. "Una companyia barcelonesa para el comercio de paños (1400-1484)". *Anuario de Estudios Medievales* núm. 5: 339-402.
- Costa i Bafarull, Domingo. 1959. *Memorias de la Ciudad de Solsona y su Iglesia*. Edita Editorial Balmes, Biblioteca Historica de la Biblioteca Balmes, Serie II, vol. XXII, Barcelona.
- Datzira i Soler, Sebastià. 1986. "Troballes monetàries a Sant Serni del Grau". *Cardener* núm. 3: 81-84.
- Epalza, Mikel de. 1991. "Descabellament polític i militar dels musulmans a terres catalanes (segles VIII-XI)". *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*: 49-79.
- Galera i Pedrosa, Andreu. 2004. "La permuta del castell de Lladurs pel lloc de Moell (actual Pujol del Racó o de Mosoll) entre l'abat de Sant Serni de Tavèrnoles i el vescomte de Cardona (any 1304)". *Oppidum* núm. 3: 81-99.
- Galera, Andreu. 2006. "El Comtat de Cardona, l'any 1433. Territori i homes segons les preses de possessió fetes per Joan de Marimon, ciutadà honrat de Barcelona". *Oppidum* núm. 5: 44-55.
- García Hernando, Gemma M^a. Casanova, Elisenda. 1994. *Sant Martí de Tentellatge: evolució histórico-artística d'una antiga parròquia del Solsonès*. Ajuntament de Navès, Navès.
- González, Joan-Ramon. Markalain, Juli. 1991. "La Torre d'Ardèvol (Pinós del Solsonès)". *Quaderns Científics i Tècnics* núm. 3: 287-290.
- González, Joan-Ramon. Markalain, Juli. Viladrich, Juli. 1992. "La Torre d'Ardèvol (Pinós del Solsonès)". *Quaderns Científics i Tècnics* núm. 3: 67-71.
- Guàrdia, Jordi. 2000. "El Collet dels Clapers de Segués: un hàbitat alt-medieval al Solsonès". *I Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*: 228-241.
- Guixé, Jordi. 1999. *Sant Pere de Graudescales. Un monestir alt medieval*. Navès-Solsonès. Ajuntament de Navès.

- Llobet i Portella, Josep Maria. 2001. "Una sentència relacionada amb una família de jueus de Solsona (1460)". *Oppidum* núm. 1: 59-65.
- López, Albert. Rovira, Jordi. Sanmartí, Enric. 1981. "Resultats d'una prospecció arqueològica a la Vall de l'Aigua d'Ora (Solsonès-Bages-Berguedà)". *Butlletí Informatiu de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona i del Grup de Col·laboradors de l'I.P.A – Societat Catalana de Prehistòria i Arqueologia* núm. 35: 110-114.
- Llorens i Solé, Antoni. 1981. *Solsona i el Solsonès*. Edita Antoni Llorens i Solé, Manresa.
- Llorens i Solé, Antoni. 1986. *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya* (vol. I). Edita Virgili & Pagès, Lleida.
- Llorens i Solé, Antoni. 1987. *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya* (vol. II). Edita Virgili & Pagès, Lleida.
- Malgosa, A. Subirà, E. Carrasco, T. 1988. *Informe antropològic del jaciment del "Camp dels Girasols", Navès, Solsonès*. Inèdit. Consultat a l'arxiu del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.
- Malgosa, A. Subirà, E. Carrasco, T. Collell, M. s/d. Informe descriptiu de les restes humanes de la necròpolis del "Camp dels Girasols, Solsonès". Dins Xandri, Joana. Juan, Virgínia de. Canela, Mercè. s/d. *Memòria de les excavacions arqueològiques realitzades al jaciment alt-medieval del "Camp dels Gira-sols" (Navès-Solsonès) 1984-1986*. Inèdit. Consultat a l'arxiu del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.
- Martí, Ramon. 2001. "Palacios y guardias emirales en Cataluña". *Actas del II Congreso de Castellología Ibérica*: 293-309.
- Martí, Ramon. 2003. "La defensa del territori durant la transició medieval". Actes del congrés: *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*: 89-114.
- Miralles Henares, Esther. Porredon Feliu, Josep. 2006. *De terra i de pedra I. Montpol i Terrassola: dels orígens al municipi de Lladurs*. Ajuntament de Lladurs/ Francisco Rovira Corominas.
- Molist, Núria. Miró, Carme. s/d. "Estudi d'un exemplar d' Equus Caballus L. Jaciment alt-medieval del "Camp dels Gira-sols" (Navès, Solsonès)". Dins Xandri, Joana. Juan, Virgínia de. Canela, Mercè. s/d. *Memòria de les excavacions arqueològiques realitzades al jaciment alt-medieval del "Camp dels Gira-sols" (Navès-Solsonès) 1984-1986*: 149-150. Inèdit. Consultat a l'arxiu del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.
- Novell i Bofarull, Antoni. 1993. *La comarca del Solsonès fins al segle XII*. Edita Consell Comarcal del Solsonès, Solsona.
- Oliver, Jaume. 2003. Odèn. *Història i patrimoni a la muntanya del Solsonès*. Edita Ajuntament d'Odèn.
- Padilla Lapuente, José I. 1979. "Las monedas del monasterio de Sant Pere de Grau d'Escales". *I Symposium Numismático de Barcelona (27 i 28 de febrero de 1978)*: 407-410.
- Padilla Lapuente, José I. 1980. "Primeros análisis químicos y espectroscópicos de la cerámica gris". *Actes du Colloque International C.N.R.S.: La céramique médiévale en Méditerranée Occidentale Xè-XVèsiècles (Vallbone, 11-14 setembre 1978)*: 397-402.
- Padilla Lapuente, José I. 1980. "Aportación al estudio de la estructura económica de un monasterio altomedieval. Un prototipo: Sant Pere de Grau d'Escales". *Acta històrica et archaeologica Meviaevalia* núm. 1: 197-224.
- Padilla Lapuente, José I. 1982. "Sant Pere de Grau d'Escales (Valiellas, Montmajor)". *Excavacions arqueològiques a Catalunya* núm. 1: 401-403.
- Palet, Antoni. 1987. "Determinació de N total". Dins Xandri, Joana. Juan, Virgínia de. Canela, Mercè. s/d. *Memòria de les excavacions arqueològiques realitzades al jaciment alt-medieval del "Camp dels Gira-sols" (Navès-Solsonès) 1984-1986*: 149-150. Inèdit. Consultat a l'arxiu del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.
- Pedrol Giménez, Maite. 2002. "El fons de l'Ajuntament de la Ciutat de Solsona de l'Arxiu Històric Comarcal de Solsona". *Oppidum* núm. 2: 19-27.
- Planes i Albets, Ramon. 1985. "Nota sobre la pesta de 1348 a Solsona (dificultats econòmiques de la Universitat i avalot contra els jueus)". *Cardener* núm. 2: 109-117.
- Planes i Albets, Ramon. 1986. "Obres i reformes a la Catedral de Solsona (segles XV-XVIII)". *Ilerda* núm. XLVII: 409-441.
- Planes i Albets, Ramon. 2002. "El testament del mercader Joan de Llobera (Barcelona 1437)". *Oppidum* núm. 2: 29-44.
- Planes i Albets, Ramon. 2009. "El testament del mercader Pere Còdol (Sant Llorenç de Morunys, 1438) i el retaule del Sant Esperit i Sant Joan Evangelista de Pere Serra". *Oppidum* núm. 7: 5-13.
- Riu, Manuel. 1950. "Transhumància de la Vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya". *1ª Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Òdena*: 150-160.

- Riu, Manuel. 1961. "Sant Pere de Grau d'Escales". *Montaña* XIV núm. 7: 370-374.
- Riu, Manuel. 1964. "Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel". *Anuario de Estudios Medievales* núm. 1: 77-96.
- Riu, Manuel. 1971. "Campaña de excavacions en el ámbito del antiguomonasterio de Sant Llorenç de Morunys (Lérida)". *Noticiario Arqueológico Hispánico* núm. XVI: 455-513.
- Riu, Manuel. 1971-72. "El taller de ceràmica medieval de Santa Creu d'Ollers". *Boletín Arqueológico* núm. 113-120: 253-268.
- Riu, Manuel. 1972. "El manso de "La Creu de Pedra", en Castellort, municipio de Guixers (provincia de Lérida)". *Noticiario Arqueológico Hispánico. Arqueología* núm. I: 183-196.
- Riu, Manuel. 1976. "El hábitat en Cataluña en la Alta Edad Media (siglos IX-XIII)". *Acti del Colloquio Internazionale di Arqueologia Medievale*: 3-9.
- Riu, Manuel. 1978. "Les rendes dels monestirs i de les canòniques del bisbat d'Urgell a la fi del segle XIII". *Urgellia* núm. 1: 267-290.
- Riu, Manuel. 1979. "La canònica de Santa Maria de Solsona. Precedents medievals d'un bisbat modern". *Urgellia* núm. 2: 211-256.
- Riu, Manuel. 1981. "Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba". *Quaderns d'estudis medievals* núm. 6: 323-344.
- Riu, Manuel. 1982. "El monestir de Sant Llorenç de Morunys als segles X i XI". *Urgellia* núm. 5: 159-182.
- Riu, Manuel. 1983. "Els Piquer de Sant Llorenç de Morunys i la Baronia d'Ancies". *Cardener* núm. 1: 69-75.
- Riu, Manuel. 1985. "Els camins medievals i els ponts de Vallonga i de les Cases de Posada". *Cardener* núm. 2: 65-87.
- Riu, Manuel. 1986. "Un topònim enigmàtic: Morunys". *Butlletí interior de la Societat d'Onomàstica* núm. XXV: 1-43.
- Riu, Manuel. 1986b. "Excavació d'urgència a l'ermita de Sant Serni del Grau (partida de Vilamantells, municipi de Guixers)". *Cardener* núm. 3: 31-79.
- Riu, Manuel. 1987. "L'antiga indústria del guix a la Vall de Lord". *Cardener* núm. 4: 35-59.
- Riu Riu, Manuel. 1987b. "Nuestro actual conocimiento y posibilidades del estudio arqueológico de las técnicas Industriales de la Edad Media". *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. I: 261-271.
- Riu, Manuel. 1992-1993. "Excavació d'urgència de la capella gòtica de la Pietat de Sant Llorenç de Morunys". *Urgellia* núm. 11: 161-184.
- Riu, Manuel. 1993. "Algunos modelos de población dispersa y agrupada en la Cataluña Medieval". *Boletín de Arqueología Medieval* núm. 7: 89-93.
- Riu, Manuel. 1994-1995. "Noves notícies relacionades amb el monestir de Sant Llorenç de Morunys i les seves parròquies (segles XV-XVII)". *Urgellia* núm. 12: 481-486.
- Riu, Manuel. 1995. "Un nou dipòsit de ceràmiques grises, datable de la primera meitat del segle XI, a la Vall de Lord, municipi de Guixers, comarca del Solsonès". *Simposi sobre ceràmica antiga, Barcelona, 18-21, nov. 1993*: 211-214.
- Riu, Manuel. 1996-1997. "La Vall de Lord a l'Edat Mitjana, els segles XI al XV". *Urgellia* núm. 13: 335-378.
- Riu, Manuel. 1999. "Agobardi Lugdunensis: Adversum dogma Felicis". *Jornades Internacionals d'Estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgell*. (text llatí i traducció catalana a cura de Manel Riu, 75 pàgs.)
- Riu, Manuel. 2000. "La situació política creada a les terres catalanes i en particular a les comarques del bisbat d'Urgell, en l'època del bisbe Feliu". *Jornades Internacionals d'Estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgell*: 19-42.
- Riu i Riu, Manuel. 2001. "L'arqueologia medieval al Solsonès". *Oppidum* núm. 1: 9-27.
- Riu i Riu, Manuel. 2004. "Els Còdol, barons de Canalda". *Oppidum* núm. 3: 35-41.
- Riu i Riu, Manuel. 2005. "Ejemplos de la mutación del paisaje de la Cataluña prepirenaica (s. VIII-XI) por la actuación antrópica para el cultivo de la vid". *Boletín de arqueología medieval* núm. 12: 207-216.
- Riu i Riu, Manuel. 2006-2007. "Santuaris, ermites i capelles de la Vall de Lord". *Urgellia* núm. 16: 335-462.
- Riu i Riu, Manuel. 2008-2010. "Presència del cristianisme a la Catalunya dels segles VIII-XII". *Urgellia* núm. 17: 21-45.
- Riu i Riu, Manuel. 2009. *Història de la confraria laïcal de la Mare de Déu dels Colls, de Sant Llorenç de Morunys (segles XIII al XX)*. Reial Acadèmia de Bones Lletres / Associació cultural Patronat de la Vall de Lord.
- Riu, Manuel. Segret, Manuel. 1986. "Les "torres" o masies fortificades de la Vall de Lord". *Acta / Mediaevalia. Annex* núm. 3: 201-215.

- Rubiera Mata, Mª Jesús. 1986. "El vocablo árabe "sikka" en su acepción de vía y sus posibles arabismos en la toponimia hispánica: Aceca, Seca y Villa Seca". *Sharq Al-Andalus* núm. 3: 129-132.
- Sainz de la Maza, Regina. 1996-1997. "Una villa señorial catalana en el siglo XV: Sant Llorenç de Morunys". CSIC: 379-406.
- Serra Vilaró, Joan. 1908. *Notes històriques d'Olius*. Edita Centre Excursionista de Catalunya, Barcelona.
- Serra Vilaró, Joan. 1909. *Senyoriu de la vescomtal família Miró*. Centre Excursionista de Catalunya, Barcelona.
- Serra Vilaró, J. 1920. *Excavaciones en el poblado ibérico de Castellvell. Solsona. Memoria de los trabajos realizados en dichas excavaciones en el año 1918*. Junta Superior de excavaciones y antigüedades, núm. 27, Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1921. *Poblado ibérico de Anseresa, Olius. Memoria de las excavaciones realizadas en 1919-1920*. Junta Superior de excavaciones y antigüedades, núm. 35, Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1922. *Poblado ibérico de San Miguel de Sorba, Olius. Memoria de las excavaciones realizadas en 1920-1921*. Junta Superior de excavaciones y antigüedades, núm. 44, Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1923. *El vas campaniforme a Catalunya i les coves sepulcrales eneolítiques*. Musaeum Archaeologicum Diocesanum, Solsona.
- Serra Vilaró, J. 1924. *Estación ibérica, termas romanas y taller de "terra sigillata", en Solsona. Memoria de las excavaciones realizadas en 1923-1924*. Junta Superior de excavaciones y antigüedades, núm. 63, Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1925. *Cerámica en Abella. Primer taller de "terra sigillata" descubierto en España" De las excavaciones realizadas en 1925*. Junta Superior de excavaciones y antigüedades, núm. 73, Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1927. *La civilització megalítica a Catalunya. Contribució al seu estudi*. Musaeum Archaeologicum Diocesanum, Solsona.
- Serra Vilaró, J. 1953. *Universidad literaria de Solsona*. Edita Sugrañes Hnos. Editores, Tarragona.
- Serra Vilaró, J. 1960-61. "Castell de Riner. Senyoriu dels repobladors de l'Espluga de Francolí". *Boletín Arqueológico* vol. LX-LXI: 65-88.
- Serra Vilaró, J. 1966. "Exploraciones arqueológicas en el Solsonès entre 1915 y 1923". *Ampurias* vol. XXVIII: 191-200.
- Sitges, Xavier. 1977. *Les esglésies pre-romàniques del Bages, Berguedà i Cardener*. Manresa.
- Vila i Grau, Lluís. Coberó i Coberó, Jaume. 1995. *El santuari de Nostra Sra. De la Serra de Pinós*. Edita Ajuntament de Pinós.
- Vall i Rimblas, Ramon. 1995. "La repoblació de la Ribera Salada". *Lambard. Estudis d'art medieval* núm. VII (1993-1994): 51-77.
- Vall i Rimblas, Ramon. 1998. "Una resta preromànica enigmàtica procedent de Santa Margarida del Soler (Timonedà)". *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*: 79-85.
- Vives i Balmaña, Elisenda. 1980. "Los restos humanos de Sant Pere de Grau d'Escales". *Acta històrica et archaeologica Meviaevalia* núm. 1: 225-230.
- Vives i Balmaña, Elisenda. 1981. "Estudi antropològic de les restes òssies de Sant Eudald de Sorba". *Quaderns d'estudis medievals* núm. 6: 345-346.
- Xandri, Joana. Canela, Mercè. s/d. *Memòria de les excavacions del jaciment de Can Feliu*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia - Biblioteca del Patrimoni Cultural, editat en pdf: qmem569_web.pdf.
- Xandri, Joana. Juan, Virgínia de. Canela, Mercè. s/d. *Memòria de les excavacions arqueològiques realitzades al jaciment alt-medieval del "Camp dels Gira-sols" (Navès-Solsonès) 1984-1986*: 149-150. Inèdit. Consultat a l'arxiu del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.
- Zozaya Stabel-Hansen, Juan. 1987. "Notas sobre las comunicaciones en el al-Andalus omeya". *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. I: 219-228.